

**“НАЛЕЖАТИ ДО ТИХ, КОГО ВБИВАЮТЬ...”:
ВНУТРІШНІЙ ВИБІР ЛЕОНІДА ПЕРВОМАЙСЬКОГО***

Йоханан ПЕТРОВСЬКИЙ-ШТЕРН

Північно-Західний університет (Іллінойс, США)

yps@northwestern.edu

Авторизований переклад з англійської Миколи Климчука

Науковий редактор – Ярина Цимбал

Леонід Первомайський – відомий український письменник, який посідає чільне місце в національному пантеоні – не надається до жодних класифікацій. Критики не раз підкреслювали його унікальну здатність змінюватися й рости. Він починав як український радянський романтик, котрий сповідував соціалістичну доктрину й оспівував пролетарську молодь, а на схилі віку звернувся до класичної поезії, яку західний критик назвав герметичною, а український – онтологічною¹.

Творчості Первомайського притаманні дві риси. По-перше, його твори, навіть найпатріотичніші, завжди розхитували накинута ідеологічні схеми і виламувалися за рамки традиційних уявлень. Він описував інтеграцію євреїв в українське селянське середовище, коли більшість його

---

* **Від редактора.** Пропонований нарис є перекладом четвертого розділу книги “The Anti-Imperial Choice: The Making of the Ukrainian Jew”, що з’явилася 2009 р. у видавництві Сельського університету (http://yalepress.yale.edu/yupbooks/tocs/petrovsky_anti.pdf). Український переклад усієї книги американського історика і літературознавця та професора Північно-Західного університету США має невдовзі побачити світ завдяки київському видавництву “Критика”.

колег-письменників єврейського походження виступали за інтеграцію в космополітичну міську або російську культуру. Ніколи не відмовлявся від сюжетів про дружні стосунки і взаємодопомогу українців та євреїв, навіть після того як партійне керівництво засудило окремі його твори за неприпустиму націоналістичну спрямованість. Знову і знову повертався до трагедії Голокосту, хоча в Радянському Союзі вважалося, що нацисти переслідували радянських громадян усіх національностей, а не винятково євреїв, і сам натяк на мученицьку загибель євреїв під час Голокосту сприймався як сіоністська пропаганда. Мало того, Первомайський відкрито виступив проти призвідців антисемітських кампаній кінця сорокових – початку п'ятдесятих років, наскільки це дозволяли тогочасні обставини, доки його колеги дружно мовчали, паралізовані страхом нових репресій.

По-друге, поет для Первомайського – це митець, який літературно-художніми засобами намагається оживити й закарбувати в слові німі голоси жертв – зґвалтованих, принижених, ув'язнених і знищених. В автобіографічному оповіданні, яке Первомайський написав у шістнадцять років, восьмирічний єврейський хлопчик, щойно ставши свідком погрому, підходить до своєї зґвалтованої сестри, набирає в рот води і прискає їй в обличчя, аби повернути дівчину до тями і впевнитися, що вона може говорити. Метафорично саме це Первомайський і робив своєю творчістю – допомагав жертвам насильства здобути свій власний голос, оприявнював їхні голоси у своїх віршах і прозі. Первомайський ототожнював себе з зубожілими містечковими євреями й мовчазними жертвами Голодомору, з безіменними червоноармійцями, які полягли на фронтах Другої світової війни, і німими мучениками Голокосту, з гнаними літераторами різних часів і народів та вбитими й страченими їдишомовними письменниками, а наприкінці свого літературного шляху – з муками творчості, з переслідуваними поетами, такими як він сам, з придушуваним голосом української поезії й української мови.

Первомайський завжди переймався голосом безмовних і ніколи не говорив про себе самого. Його біографію не написано й досі. Цілий довоєнний архів письменника загинув, за винятком, либонь, одного рукопису, врятованого другом². Свідомий, що за ним стежать, Первомайський був надзвичайно обережним у повоєнному листуванні,

яке опубліковано лише частково і без належних коментарів. Про життя Первомайського відомо дуже мало, цілі періоди у його творчості, як от тридцяті і шістдесяті роки, залишаються загадкою. Майже нічого невідомо про його ставлення до українського національного відродження в добу Шелеста чи переслідування українських дисидентів за часів Щербицького. Були і є люди, які в 1940–1960-х рр. знали Первомайського особисто, але всі вони стверджують, що той майже ніколи не розповідав про себе, і на питання про особисте життя письменника знизують плечима. В стислій автобіографії Первомайського жодного слова про його життя після 1934 р. – це особливо дивно, зважаючи, що її було написано 1958 р.³ Люди, які знали Первомайського в останні роки життя, згадують почуття гідності, розсудливу стриманість і стоїчне мовчання письменника, але цього замало, щоб зрозуміти його ставлення, скажімо, до переслідування національно свідомих українських діячів, Шестиденної війни, про яку багато писали в тогочасній радянській пресі, літературних наклепників, які навіть у часи хрущовської відлиги не вгамувалися і намагалися спалювати його літературне ім'я, суперників і товаришів, коло яких наприкінці життя Первомайського звузилося до двох-трьох найближчих друзів. Через це мовчання поета досліджувати його творчість та ідентичність дуже непросто.

Папери Первомайського зберігаються в одному московському і двох київських архівах, дещо в чужих фондах, але чимала частина недрукованих матеріалів перебуває в приватних руках і невідома, ба навіть недоступна дослідникам, бо зберігається у Сергія Пархомовського, письменникового онука, який живе в Австрії⁴. Найважливіша частина епістолярної спадщини Первомайського – його листи до Сави Овсійовича Голованівського, українського поета єврейського походження – належить родині Голованівського і так само недосяжна. Ситуацію ускладнює той факт, що ранні твори Первомайського на єврейську тематику, серед них повісті, оповідання, статті і п'єси, від середини 1930-х рр. не перевидавалися, не входили до зібрань його творів і сьогодні їх знайдеш хіба в архівних книжкових фондах, а не в бібліотеці. Дещо з творів на єврейську тему таки виходило друком, але будь-які згадки про євреїв звідти ретельно вичистили, тому щоб скласти про них уявлення,

ці видання треба порівнювати з рідкісними нині оригінальними публікаціями 1920-х рр.

У цьому розділі, ґрунтованому на корпусі доступних джерел, друкованих і архівних, я спробую розв'язати три завдання. По-перше, розгляну, як саме Первомайський усвідомлював і моделював свою подвійну українсько-єврейську ідентичність в поезії й прозі, іноді свідомо наслідуючи Гайне з його іронічним сприйняттям своєї німецько-єврейської ідентичности. По-друге, стисло розповім про життя Первомайського передусім як українського письменника єврейського походження. По-третє, проаналізую, як єврейські теми і образи його ранніх творів трансформувалися в універсальні образи й теми, не втративши при цьому свій цементувальний українсько-єврейський компонент.

Первомайський прагнув вийти за межі, що їх задавали категорії культури й нації, релігії і статі, класу й ідеології, які переважно відокремлювали колонію в широкому сенсі від так само широко означуваної метрополії. У більшості випадків його позицію найвлучніше і найпростіше окреслити як антиколоніальну, але слід мати на увазі, що сам Первомайський відкинув би таку характеристику як ідеологічно, географічно або етнічно забарвлену і тому хибну. Це помітно відрізняє його від інших українських письменників єврейського походження, як-от від Грицька Кернеренка чи Івана Кулика, чий антиколоніалізм був набагато прямолінійнішим і чіткішим в ідеологічному, культурному й класовому сенсі. Цим він відрізняється і від такого поета, як Мойсей Фішбейн, у центрі антиімперської риторики якого стоїть поняття “нація”. Первомайський демонструє те, що можна назвати антиколоніальним духом, вектором, спрямованістю – позицію, коли загальнолюдські цінності вважаються вищими за національні, релігійні, етнічні, політичні чи гендерні відмінності. З погляду письменника, правда за німими й безсилим незалежно від їхнього етнічного походження чи релігійної приналежності. Тому зближення між колись безправними євреями й українцями – один із центральних моментів у творчості Первомайського поруч з іншими сюжетами про безголосих і знівечених жертв імперського свавілля.

Перші зустрічі з Україною

Леонід Первомайський – літературний псевдонім Іллі Шльомовича Гуревича (рос. Илья Соломонович Гуревич, їдиш Елія бен Шлойме), котрий народився 17 травня (4 травня ст. ст.) 1908 р. в родині, у якій розмовляли російською, співали українських пісень, а жила сім’я в містечку Костянтинограді Полтавської губернії (нині м. Красноград Харківської області). У цьому строкатому провінційному містечку поєдналися російський адміністративний центр, єврейський штетл і українське село. Відоме воно ще з першої третини XVIII століття як Більовська фортеця у складі лінії оборонних укріплень від Дніпра до Сіверського Дінця, яка мала захищати Лівобережну Україну від татарських набігів. На початку XX століття там ще можна було побачити рештки грізних фортечних мурів, які нагадували жителям про колишню могутність і надихали на батальні теми, що звучали в ліриці Первомайського. В одному з автобіографічних віршів “На Полтавщині” поет згадує дім свого дитинства: “Він укривав мене і боронив, / Неначе мур фортеці вікової”⁵. З Краснограда походять і ще два видатні українські письменники, Іван Сенченко (1901–1975) і Олександр Копиленко (1900–1958), відомі своїми симпатіями до євреїв.

У своїй написаній в гайнівському ключі “Подорожі до Червонограду” Іван Сенченко, добрий приятель Первомайського, докладно описав їхню малу батьківщину:

Червоноград до 1917 року був жвавий городок, де купчилось усе життя повіту. Крім двох гімназій та в’язниці, тут ще підносився вгору будинок земської управи і безліч крамниць, що тріщали від людей у базарні дні і пливли на спокійних хвилях прибутків у дні небазарні, бо Червоноград однаково був людським комашнищем у всі дні року.

Крім усього цього, Червоноград прикрашали ще три церкви, два кіно, два театри (зимовий і літній), книжкова крамниця з російськими книжками і кіоск рудого Йосипа з книжками українськими, філія державного банку, філія Російсько-Азіатського банку, Селянський банк, Педагогічні курси і Вище початкове училище [...].

Крім цього, біля Червонограда розмістилася добре впорядкована дослідна станція з відомим на всю Червоноградщину агрономом Єременком на чолі, цукроварні – Ланівська, Карлівська, Мартинівська, два пивоварних заводи – у Шахівці й Вільховому Розі, п'ять великих вальцьових млинів, з яких два належали колись Кричевському, один Ірхіну, один Марголіну і один Белому. [...]

Ну, і ще в Червонограді були: склад сільськогосподарських машин Гельферіх-саде, поруч нього експериментальний черепичний завод червоноградського повітового земства, дуже популярний у повіті, особливо у Шахівці, де з десяток будівель (і хат, і сараїв) пишались і черепичними покрівлями, і викладеними на них датами – 1912, 1913, 1914⁶.

Крім напівіронічної гордості за економічне зростання, в розповіді Сенченка є побіжні згадки про інші важливі прикмети містечка – про його багатокультурне і багатоетнічне населення. От, наприклад, власник книжкової будки єврей Йосько Рудий, який торгував і українськими книжками: Сенченко частенько заходив до нього і зазвичай щось брав додому, навіть коли не мав грошей. Одна з багатьох міських деталей у Сенченка перетворюється на центральну тему у Первомайського – його ранні твори присвячено українсько-єврейським стосункам.

На відміну від свого доброго приятеля й колеги, Первомайського набагато менше цікавили червоноградські кінотеатри, дослідні станції, заводи, банки й цукроварні. Рідне місто закарбувалося в його пам'яті інакше. Для нього Червоноград означав насамперед першу зустріч з українською піснею й українським краєвидом. Пісні співала його мати, якій “було лише сорок літ, але єврейські матері в сорок літ уже сві”⁷. У спогадах, листах і присвятах він не раз зізнавався, що його поезія – відлуння материних українських пісень: “в моїх піснях звучать її пісні”⁸. Мова ж материних пісень – це мова сільської України, з якою Первомайський ототожнював себе і вважав її рідною землею. В його поетичній уяві зливалися образи матері, української мови й українських пісень.

У розпал ганебної антисемітської кампанії 1949 р., того самого дня, коли його затаврували як антипатріота, безрідного космополіта і єврей-

ського націоналіста, Первомайський відповів на звинувачення віршем “На українській золотій землі” – гімном своїй колишній українській утопії, у якій він пов’язував свій поетичний таланти з материною українською мовою.

Та жінка матір’ю була мені;
В моїх піснях звучать її пісні,
із уст її почув я вперше слово,
якому потім дужі крила дав...⁹

Українські пісні матері ніби повернули Первомайського обличчям від червоноградського урбанізму до навколишнього сільського краєвиду. Його поетичний Червоноград – це навіть не місто, а просторий край, безмежний, як сама Полтавщина. Для Первомайського більше важило те, що він жив серед сільських краєвидів на мальовничих берегах Берестової, а не в Сенченковому місті з фабриками й кінотеатрами. Україна Первомайського – це селянське оточення і сільський краєвид. Описуючи рідну землю, він згадував “ясне звучання тиші степової”, вітерець над берегами, “лісів зелені брами”, прозоре листя в студеній криниці – всі ці образи українського фольклору й романтичної поезії, які поставали з материних пісень і сповнювали його дитячі спогади¹⁰.

Зустріч маленького Ілюші Гуревича, майбутнього письменника Первомайського, з Україною не завжди була ідилічною. Дитиною він став свідком єврейських погромів, що їх влаштовували під час Громадянської війни банди мародерів і гвалтівників, які склалися переважно з селян або декласованих елементів. Жорстокість увірвалася в дім Гуревичів і оселилася там на довгі воєнні роки. Дев’ятирічний Первомайський бачив її зблизька, у пам’яті передусім закарбувалася наруга над жінками. Погроми втілювали для нього найганебніший приклад єврейсько-українських стосунків, і Первомайський ніколи про них не забував. Його оповідання “Третя жінка”, надруковане в “Літературному ярмарку”, одному з найкращих українських альманахів 1920-х рр., фокусується на двох образах – малого Аврамчика і його згвалтованої сестри. В оповіданні не було напівтонів: козаки – погромники, євреї – жертви. Однак пізніше

Первомайський повернувся до цього сюжету і дав складнішу картину погромів, яка суттєво відрізнялася від тих, що їх маємо у творах російсько-єврейських, їдишомовних чи івритомовних авторів, та й у ранній творчості самого Первомайського.

Уже будучи відомим українським письменником, Первомайський написав оповідання “Одна ніч з дитинства Іллюші” (1937) про звичайний погром, влаштований козаками в невеликому містечку. Ця історія виказує знайомство автора з оповіданнями Васілія Гроссмана “В городе Бердичеве” (1934) й Ісака Бабеля “История моей голубятни” (1926), де одна з головних тем – несподівана реакція євреїв на погроми й насильство. Як і Бабель, Первомайський зображує козаків з погляду малого хлопчика, котрий докладно запам’ятав обставини погрому, але не міг збагнути суть подій. Завдяки відсутності ідеологічних рамок, загалом характерних для персонажів Гроссмана, та за допомоги бабелівського “дитячого” сприйняття обставин і подій Первомайський описав погром зворушливо й водночас нейтрально. У його оповіданні немає банальних антикозацьких звинувачень і упереджених оцінок, поширених у тогочасних однобоких українських і єврейських історіях про Громадянську війну й отаманщину. У візуальній пам’яті оповідача козаки постають не спраглими крові запеклими антисемітами, як їх малювала залякана єврейська національна уява, а радше голодними, бідними, деморалізованими через відступ солдатами, які співчують своїм жертвам.

Українці Первомайського – погромники й рятівники одночасно. Ілюша запам’ятав, як після першого погрому, чекаючи на дальші, сусіди-українці Гудзії заховали у себе його батьків: не через якийсь саможертвований гуманізм, а просто по-людськи співчуючи жертвам і сусідам. Своє бачення українсько-єврейських взаємин письменник будував на основі складної картини стосунків двох етносів, описаної у Шевченкових “Гайдамаках”, і водночас він обертав її навпаки, пропонуючи нове прочитання одвічної українсько-єврейської ворожнечі¹¹. Шевченко гуманізує лише окремих євреїв-“кровопивців”, як-от Янкеля, натомість Первомайський дає збірний людський образ гайдамаків доби громадянської війни і показує українців, які не конче є бродячими головорізами. Він відкидає усталене сприйняття євреями українців як жорстоких убивць і

затятих антисемітів. Звичайно, в громадянську війну євреї постраждали більше, ніж будь-яка інша етнічна група, але жертвами були й погромники: Первомайський долає етнічні й особисті упередження і виказує нечуване співчуття жертвам соціального, економічного й ідеологічного гніту, які, своєю чергою, переслідували його власну родину. Навряд чи хтось із тогочасних єврейських письменників, навіть Бабель, здатний був на такий прояв гуманізму і тримав етичну планку так високо.

Народжений у палітурні

Батьки Первомайського, Гуревичі, були звичайними провінційними євреями, які тяжко працювали і ледве зводили кінці з кінцями. Вони жили на околиці міста в невеликій хатині, світлішу й просторішу половину якої здавали українській родині, а самі тулилися в іншій половині, захищеній старими громіздкими меблями. Як і ці стародавні меблі, юдаїзм займав гнітюче і непомірне місце в уяві Первомайського. Його батьки були не настільки релігійними, як Кулики чи Троянкери, а може, й не такими бідарями: батько Шлойме (рос. Соломон) був палітурником, а мати Хане (рос. Анна) швачкою. Коли хлопчику виповнилося шість років, батьки віддали Леоніда (тоді його називали Іллею або лагідно Ілюшею) в *хедер*, приватну початкову єврейську школу, де навчали читати давньоєврейською і знайомили з основами юдаїзму. Місцевий *меламед* розбирав з учнями Тору і класичний коментар до неї Раші (рабина Шломо Іцхакі, 1040–1104), а донька ребе викладала обов’язкову російську мову й літературу. Це була вимога царської адміністрації, яка прагнула русифікувати євреїв.

Проте російська мова і література – ці виразні ознаки неминучої модерности, яка пронизала сьогоденність єврейського містечка, – не рятували учнів червоноградського хедера від тілесних покарань. Цей сумнозвісний порок у єврейських початкових школах засуджували *маскілім* – палкі поборники просвітництва й освітніх реформ. Хедер, куди ходив Первомайський, був понурим, тісним і застрашливим, а фізична кара тут уважалася нормою. Юний Ілюша (майбутній Леонід) терпіти

не міг вчительку російської мови, чия важка рука частенько роздавала учням потиличники. Незважаючи на умовляння, накази і погрози батьків, після чотирьох років навчання він кинув школу і присягнувся ніколи туди не повертатися. Він вирішив раз і назавжди стерти хедер зі своєї пам'яті¹². Виникає питання, чи не через “російське” фізичне насильство в початковій школі відмовився Первомайський від “єврейської” освіти. У кожному разі наслідки очевидні – до школи він не повернувся.

Попри незавершену освіту, першою любов'ю десятирічного Первомайського стали літери. З ними він познайомився в палітурній майстерні, куди Гуревичі послали свого впертого сина, щоб навчився як не давньоєврейської й російської, то хоч якогось корисного ремесла. На той час старший брат Леоніда помер і старому Шлойме потрібен був помічник. У палітурні Первомайський не лише потоваришував з кількома українцями – саме тут він сформувався культурно й духовно. В автобіографічному оповіданні “З Пісні Пісень (Рапсодія)” (1935) майбутній письменник постає самоуком, який цілі дні проводив у палітурні. Він клеїв літери на корінці, реставрував і опрацював книжки Толстого, Короленка, Горького, Дефо, Свіфта, Стоу, а вечорами жадібно читав усе, що опрацював удень¹³.

У середині 1920-х рр. Первомайський зізнавався, що не уявляє себе без палітурні свого дитинства – там він народився як читач, письменник і мислитель. Як і багато літераторів ХХ століття, котрих надихали образи дитячих літ, Первомайський теж міг би сказати, що він “родом з дитинства”. Але він виніс із палітурні щось особливе, що мало для нього величезне значення нарівні з піснями матері, – образ книжки. Осмислюючи свою літературну біографію, письменник пов'язував своє справжнє духовне народження саме з цим явищем. Ось що писав про себе дев'ятнадцятирічний Первомайський:

Я народився на світ віком десяти років і народився палітурником. З того часу я перемінив не одну професію, був бібліотекарем, “піш-машиністкою”, режисером “живої газети”, діловодом, працював на бурякових плантаціях, але моя перша професія позначилася на мені...

Я люблю книгу, я з внутрішнім тремтінням перегортаю сторінки старої, забутої, нікому не потрібної книжки – я відчуваю, життя б'є з

кожної надрібнішої літери, що так подібна до безлічи інших, відбитих на жовтих аркушах... Так життя гарячим струменем б'є з кожної літери. Тоді, коли мені було десять років, я більше за інших любив книжки, друквані стародавнім “петровським” або “єлизаветинським” шрифтом, з дворогою літерою “ять” і впертим, кострубатим, незграбним, наче в нього відламали праву руку, “твердим знаком”... Я побожно перегортав сторінки старих томів “Русской Старини” або “Отечественных Записок”, нічого не розумів у закрутистих писаннях і милувався стрункими шерогами, колонами літер... колонтитули на верхньому полі аркуша здавалися мені командувачами колон, і що більше цифр мав колонтитул, то старший мав бути командувач... Читав я усякі книжки, без контролю, без вибору, що траплялося під руку¹⁴.

Не дивно, що цей промовистий уривок з першої сторінки автобіографічного оповідання “В палітурні” (1927) радянська цензура або й сам Первомайський вилучили з наступних видань. Немає його і в зібраннях творів, куди входило оповідання.

Цензура мала на те ідеологічні підстави. Насамперед Первомайський сприймав книжку як фізичний об'єкт, який пахне свіжоклеєною обкладинкою, з округлим шкіряним корінцем, червоними або золотистими краями, акуратно підібраними і зшитими зошитами, розрізаними й нерозрізаними аркушами, з чітко віддрукованим і майже відчутним на дотик шрифтом на палітурці, з розкішними візерунками на титулі, зі своїм розміром, вагою і зі своїми літерами з їхнім п'янким і незбагненим смислом. Книжка як матеріальний об'єкт мала свою власну людську долю: вона увібрала в себе дотики й почуття людей – краплю поту палітурника, безсоння складальника, примхи замовника, який захотів зібрати під однією обкладинкою кілька різних текстів, нотатки давно померлих читачів на берегах. Кожна літера мала свій характер, могла бути агресивною, нечесною, млявою і боязкою, життєрадісною і бунтівливою. Саме завдяки своїй матеріальності книжка для Первомайського захувала безліч можливостей і тому дорівнювала свободі, над нею ніхто не мав влади. Але для радянської цензури таке сприйняття книжки здава-

лося виразно консервативним. Первомайський ставився до речей, що існували з давніх-давен, ніби якийсь суворий неокласик, а не бадьорий комсомольський поет, яким він себе вважав у 1920-х рр., коли писав це оповідання. Це звучить дивно і на перший погляд суперечить тому, що Первомайський казав про “викреслені з життя” чотири роки в хедері, після яких він опинився, за його словами, на засланні в палітурні, але його любов до книжки якоюсь міри впливає з його попереднього єврейського досвіду, можливо, неусвідомленого і пов’язаного не тільки з їдиш, а й з універсальною мовою палітурної майстерні.

У єврейській початковій школі Ілля Гуревич, як і кожен єврейський хлопчик його віку, мав вивчати Талмуд або його базову частину, Мішну, і читати Тору. Коли він заявив батькам, що до хедеру більше не піде, він ще не досягнув повноліття і не пройшов бар-міцву. Але будучи сином сумлінного єврейського ремісника, котрий часто відвідував синагогу, Ілля регулярно спостерігав, як розгортають і читають сувій Тори на вибіленому пергаменті. У пам’яті Первомайського не могли не закарбуватися рукописні гебрейські літери у вигляді парасольок на трьох ніжках, їх називають арамейською *таїн*, або ще коронами, які стирчать із літер. Що це за корони? Сотні років єврейські діти питають про це і дістають однакову відповідь – знамениту талмудичну історію, яку розповідає кожен учитель у кожній єврейській школі. Коли Мойсей піднявся на небо, щоб отримати Тору, він побачив, як Всевишній домальовує *таїн* (три маленькі вертикальні риски у формі корони) до гебрейських літер. Мойсей спитав: “Вседержителю, хто водить твоєю рукою [яка додає корони до літер]?” На що Всевишній йому відповів: “Через багато поколінь народиться чоловік на ім’я Аківа бен Йосеф, який з кожної рисочки в цих коронах виведе безліч законів”¹⁵.

Школярі мали вірити, що *таїни* символізують багатозначність писаних знаків у священному тексті. Імовірно, саме ці корони мав на увазі Осип Мандельштам у статті “Разговор о Данте”, стверджуючи: “Любое слово является пучком, и смысл торчит из него в разные стороны”. Звідси може походити і метафора Первомайського “життя гарячим струменем б’є з кожної літери”. Очевидно, любов до літери, слова, тексту й книжки згодом витворила саморефлексивний простір його уяви і поро-

дила багато непересічних поетичних образів. Тому якщо в пізній ліриці Первомайського було щось глибоко “єврейське”, до чого ми ще повернемося, то це любов, переживання і тривога за долю слова – насамперед фізичного об’єкта його української поезії.

Первомайського полонили літери і він побожно шанував папір. Маючи справу з книжками як матеріальною річчю, Первомайський-палітурник дійшов висновку, що саме літери обертають німий папір на цікавого співрозмовника. Це здавалося б натяжкою, перебільшенням чи семіотичним парадоксом, якби сам Первомайський не наголошував, що його творчість надихало бажання зробити так, щоб його мовчазний і без’язикий *аркуш паперу* заговорив. У 1927 р. він зізнався:

І так, як у дитинстві, і тепер думки свої віддаю єдиному моєму товаришеві, моєму вірному другові – паперові.

Мій мовчазний друже! [Курсив мій. – *Й. П.-Ш.*] Моя любов тобі, мої безсонні ночі тобі, вся мука розтерзаного спогадами серця, всі сльози, що пролив я їх у проклятій палітурні, – тобі... Чи не забагато? – ти кажеш. Але ж уся радість мого короткого життя, хвилини неймовірних піднесень, коли серце билося гаряче, нервово, коли хотілося обняти світ моїми кволими руками, коли кожна квітка, кожна травинка, кожний камінець на дорозі викликали щасливу думку, впевненість живу – і це тобі...¹⁶

Отже, не єврейський бог і не більшовицька партія, а простий чистий аркуш паперу став для Первомайського найбільшою цінністю, найвищим авторитетом і сповідником. Цей образ натякав, що писати книжку – тяжка праця, рівнозначна радше пролетарському ремеслу палітурника, ніж канцелярській роботі. Він відкривав безмежний потенціал культурних символів, який ставив письменника в центр всесвіту, давав митцеві свободу і порятуюнок. Він також указував на етичний вимір письма: співчуття до тих, хто не може говорити сам і потребує допомоги, так само як аркуш паперу потребує допомоги письменника. Однак до вивчення цих щойно відкритих культурних символів і їхніх багатих розгалужень Первомайський ішов довго і манівцями.

Нові горизонти

У середині 1920-х рр. Первомайський пожертвував своїм символізмом задля нової, романтичної, революційної і соціалістичної візії того, що він називав життям, і яке уявлялося йому “незрівнянним, прекрасним і блискучим”. Життя означало революційний потік, який розбив тісне гетто, відкрив для євреїв хліборобство й динамічну міську промисловість, поніс їх у більшовицьку революцію і соціалістичну культуру, далеко за межі міжетнічної ворожнечі, яку плекав попередній режим. Юний Первомайський з головою поринув у цей бурхливий вир. Хлопцеві найбільше запам’ятався оповитий легендами інтернаціональний загін, який діяв у повіті. Вражений його трагічною загибеллю – загін жорстоко порубали бандити – юнак покинув палітурню, подружився з місцевими комсомольцями і почав писати романтико-революційні вірші українською мовою. Він завідував комсомольським клубом, бібліотекою і хатою-читальнею, працював на цукроварні, режисером “живої газети” в робітничому клубі, зрештою 1925 р. в пошуках роботи переїхав з Краснограда до Лубен, де був секретарем редакції окружної газети “Червона Лубенщина” і вступив до місцевої філії Спілки селянських письменників “Плуг”. У день похорону Леніна він з гвинтівкою в руках стояв у почесній варті біля трибуни на мітингу – вождя світового пролетаріату проводжали траурним салютом. Первомайський читав свої українські революційні вірші друзям і знайомим, сподіваючись на похвалу й підтримку¹⁷.

Разом з ідентичністю він змінив ім’я. Попри запис у його радянському паспорті, Ілля Гуревич більше не був Іллею Гуревичем. Він прибрав ім’я знаменитого спартанського воїна царя Леоніда (зазначу принагідно, що й у цьому випадку йдеться про представника культурної меншости давньої Еллади), а прізвище Первомайський утворив від радянського неологізму Первомай, підкресливши в такий спосіб повну підтримку демократичних ідеалів і над усе – звільненого світового пролетаріату.

Свій новий світогляд Первомайський сформулював у своїй першій друкованій поезії “Ми” (1924). Життя, точніше “лиш початок життя”, що його він звеличував у вірші, передбачало революційний розрив з минулим: “сонні віки” поет пов’язував з “піснею, словом, плугом, ділом”¹⁸.

Це трактування він увиразнив у п'єсі “Містечко Ладеню” (1931–1934), де один містечковий єврей пояснює тим, хто не хоче переселитися на південь України: “життя – це колгосп на Херсонщині”. А свою першу повість “Земля обітована” Первомайський завершив захопленим гімном новому життю, біблійними метафорами, головню з Книги Псалмів, оспівуючи божество:

Перед очима чорний, битий час, весь у вибоях – він знає, що це також шлях до його мети був і буде тернами й камінням усипаний, але ось вона, земля обітована, людству гряде, осяяна блиском... Він бачить її, груди сповнюються невимовною потребою сказати одне слово, що було б визнанням мети, присягою дійти її, почуття не вміщаються в ньому і тоді в його серці народжується пісня:

- Ось іде воно, незрівняне, блискуче, як сонце, життя!
- Візьміть тімпани і арфи і славте прихід його!
- Візьміть наші кращі чуття і покладіть під ноги йому!
- Влийтеся живими струмками у незрівняне, широке море людськості!
- Сили свої – для життя. В житті їх черпайте.
- Співайте пісень молодих і веселих, бо ось іде воно незрівняне, прекрасне, блискуче, як сонце – життя!¹⁹

Очевидно, життя для сімнадцятирічного Первомайського мало безліч різних значень, серед них українська земля, шлях до щастя, вихід зі штетлу.

Натхненний соціальними перетвореннями, з зошитами оптимістичних віршів у торбі Первомайський поїхав до Харкова. Впливові тогочасні партійні й літературні вожді, як-от Іван Микитенко й Іван Кулик, визнали його талант і взяли хлопця під своє крило²⁰. Сава Голованівський, з яким Первомайський від середини 1920-х і до самої смерті підтримував тісні, але непрості, стосунки і який захоплювався експериментальною поезією Івана Кулика, згадував, як формувався письменник Первомайський: “Я гадаю, що величезну роль відіграв Іван Кулик. Він одразу вгадав у талановитому юнакові з чотирикласною освітою людину, яка зуміла взяти все можливе зі скарбів батькової палітурні, й з допомогою власної освіче-

ности та революційного досвіду видатного більшовика прилучив свого підопічного до всього того культурного та інтелектуального багатства”²¹. Первомайський справив враження на Кулика і потоваришував з ним: він шукав підтримки у старшого колеги, прислухався до його порад, читав йому вголос нові вірші²². Звичайно, як одному з очільників літературної молоді Первомайському теж залежало на Куликові, адже той був партійним начальством і, користуючись своїми важілями в партії, гуртував літературні об’єднання й організації довкола офіційно підтримуваної Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП).

У Харкові, некоронованій столиці українізації, ентузіазм Первомайського обернувся надзвичайною продуктивністю. Він належав до об’єднання комсомольських письменників “Молодняк”, входив до складу редакції однойменного літературного щомісячника, що їх заснувало ЦК ЛКСМУ; а також був членом ВУСПП, де заправляв Кулик²³; видав дев’ять книжок прози і одну збірку поезій; часто бував у Будинку літератури імені Блакитного, де дивував слухачів, читаючи свої п’єси з пам’яті. Активний комсомолец Первомайський допомагав літературним вождям боротися з різного роду “квазіпролетарськими” письменниками, керував гуртками пролетарських письменників і дотепно заохочував їх вибирати наречених передусім серед комсомолок²⁴. В апогеї своєї тодішньої кар’єри Первомайський кілька місяців провів у Середній Азії, подорожуючи верхи вузькими стежками Паміру. Повернувшись до Харкова, він зайнявся драматургією, його п’єси йшли з аншлагами в театрах України і всього Радянського Союзу. Другу збірку віршів Первомайського високо оцінили найвимогливіші критики. На початку 1930-х рр., коли письменникові щойно виповнилося двадцять п’ять, найбільше державне видавництво запропонувало видати першу збірку його творів.

Революція вимагала жертв, і Первомайський охоче клав їх на її вівтар. Заради кар’єри, читацького успіху і нових літературних можливостей він не вагаючись пожертвував любов’ю до старих книжок і бібліотек, до єврейської культури минулого і до містечкового життя. Цю жертву Первомайський витлумачив у драмі “Коммольці” (1930), пізніше названій “Початок життя”, у якій романтизував перше покоління пристрасних молодих більшовиків²⁵. Колоритний єврей на ім’я Нейфах живе в комуні

комсомольців, провісників радянської влади в маленькому українському містечку. Первомайський приписав Нейфаху власний життєвий досвід і власні мрії. Як і його автор, Нейфах справжній бібліофіл: його інтереси сягають від Великої Французької революції до острова Мадагаскар в Індійському океані. На тлі напівписьменної молоді він виглядає як революційний Сократ. Ніби іронічна копія Первомайського, котрий на початку 1920-х рр. завідував хатою-читальнею, Нейфах мріє стати народним комісаром бібліотек і так само, як його автор, жертвує книжками заради серйознішого покликання і вступає до революційного загону²⁶. Книжки полонять його, але вони мертві, тоді як він прагне життя.

Так само один з героїв п'єси Первомайського “Містечко Ладеню”, цвинтарний сторож і гробар Еля (Еліяху), відмовляється від старих єврейських книжок задля того, що йому видається справжнім життям у колгоспі на Херсонщині: “Де правда? В нових словах чи у жовтому струхлявілому папері старої книги? Не знаю. Але я вже не можу стерегти мертвих”²⁷. На його думку, побожно схилитися над поживклими сторінками старих спорохнявілих книжок – таке саме безглуздя, як обєрігати мертвих згідно з релігійними приписами: ні того, ні того не буде у щасливому майбутті. Проте, на відміну від Нейфаха й Елі, сам Первомайський не повністю відмовився від світу книжок. Він осмислював свій розрив з минулим у низці оповідань, статей, повісті і п'єси на єврейську тематику, які з'явилися протягом 1926-го – середини 1930-х рр. У цих творах він намагався не тільки видушити з себе єврея за межею осілости, а й побороти літературні чари відомих письменників, які над ним тяжіли, найперше і найбільше Ісака Бабеля.

Вийти з гетто

Первомайський починав кар'єру як українсько-єврейський прозаїк. Перша його збірка прози “День новий” (1927) складається з оповідань, написаних у середині 1920-х рр., у яких яскраво змальовано розклад старого штетла і народження нового покоління євреїв, котрі раз і назавжди залишають рідне містечко, не бажаючи миритись з архаїчним релігійним неу-

цтвом і ворожістю. Народження нового єврея ілюструє один з героїв оповідання “В дев’ятнадцятий рік”: він покидає свою єврейську халупу, щоб приєднатися до Червоної армії, яка саме відступає, і на порозі просить старих батьків: “Якщо не вернусь, не кажіть по мені кадишу”, – тобто поминальної молитви²⁸. У першому виданні збірки “День новий” художник дуже тонко вловив атмосферу оповідань раннього Первомайського: на обкладинці зажурений сивобородий старий єврей, маленькі хатки штетла на задньому плані та осінній падолист, який вкриває штетл і єврея.

Якби не Ісак Бабель, уявний штетл Первомайського був би іншим. Місткі й насичені образи традиційного єврейського життя за межею осілості в “Конармії” Бабеля мали тривалий вплив на російських, єврейських і українських письменників. Тисячам читачів у 1920-х рр. запам’яталися історії з “Конармії”, аж навіть Хорхе Луїс Борхес у статті про Бабеля для буенос-айреського жіночого журналу “El Hogar” відзначив його неймовірну популярність²⁹. Через непереможних згрубілих конармійців читачі сприймають жителів єврейських штетлів, хоча самі містечкові євреї в “Конармії” не такі барвисті, як євреї-бандити в “Одесских рассказах”. На противагу дужим, життєлюбним і грубим конармійцям Бабель малює євреїв в українських і польських штетлах старими, німичними і замученими. Міста, які постають на сторінках “Конармії” – Житомир, Козин, Новоград-Волинський, інші, – пахнуть близькою неминучою смертю. Єврейський світ у Бабеля темний, затхлий, понурий і невиліковно хворий. Єврейські містечка вимощено мертвим камінням, люди й речі у єврейському світі вкрито товстим шаром пилу, а в повітрі штетлу смердить гнилим трупом, засохлою кров’ю й екскрементами. Конармійці регочуть, жеруть, пиячать, злягаються і демонструють свою брутальну маскуліність, тобто, в термінології Бахтіна, тішаються з життя на рівні тілесного низу. Натомість штетл у Бабеля тремтить, кашляє і незграбно приховує свою безплідність. На відміну від козакуватих єврейських бандитів в “Одесских рассказах”, єврейські образи в “Конармії” символізують зникоме польсько-єврейське минуле³⁰.

Бабелівська модель панувала протягом середини 1920-х – 1930-х рр. і перетворилася на неодмінну умову змалювання традиційного східно-

європейського єврейства. Ілья Ернбург бере цю модель за основу, коли переносить свого шахраюватого авантюриста Лайзика Ройтшванця з богом забутого провінційного Гомеля в столицю. Імовірно, так само під впливом Бабеля Іван Кулик у “Записках консула” порівнює зубожіння й занепад індіанських резервацій у Канаді з вимиранням єврейських штетлів у Польщі. На картинках у єврейських підручниках 1920-х рр. штетл – це тісна захарашена кімната, де схилений довгобородий єврей бубонить над сторінками Талмуда, а довкола нього галасують, позіхають, сплять, дражняться діти, завжди обдерті й замурзані. Слідом за Бабелем радянські їдишомовні письменники, як-от Лейб Квітко, Натан Забара, Авром Вев’юрка, славили міцних, фізично загартованих, працелюбних євреїв, які покинули штетл, перебралися в новостворені сільськогосподарські колонії на півдні України і почали працювати на землі. Радянський їдишомовний прозаїк і поет Ізі Харик замість повторювати мантру “Штетле, згинь!” оспівував обжинки у нових євреїв-селян³¹.

Тих євреїв, які загрузли в минулому і воліли нидіти за прилавками порожніх містечкових крамниць, їдишомовні письменники вважали неводами. Шлях від штетла в село перетворився на повсюдну метафору. Задовго до того як Васілій Гроссман в оповіданні “В городе Бердичеве” і Боріс Ямпольський у повісті “Ярмарка” (1943) перебороли потужні бабелівські образи, бунтівний вісімнадцятилітній Первомайський критично переглянув змішану російсько-єврейську мову “Одесских рассказов” Бабеля й віджили штетли його “Конармии” і запропонував новий синтез українських та єврейських образів.

Перший великий твір на єврейську тему, повість “Земля обітована”, Первомайський написав 1926 р., у 1927-му її опубліковано в журналі “Молодняк” і відтоді вона ще тричі виходила окремою книжкою³². Як і оповідач в “Конармии” Бабеля, Первомайський змальовує штетл – занепаде й брудне містечко, де панують розруха, злидні і юдейські релігійні забобони, приречене на забуття і смерть: “Містечко рано засипало, заколисане піснею вечора, гасило вогні й тоді тихо ставало, мов шуму денного не було від віку, ніби цілина степова не забруднена була сміттям із похилих, облуплених халуп містечкових ремісників, скалічених життям людей, що, мов кроти, жили у своїх норах – у брудові та пошестях...”³³.

В центрі повістування Первомайського – персонаж на ім'я Єрухім. Це ім'я в російсько-єврейській і їдишомовній літературі означало нещасливого містечкового єврея, чиє життя юдейські ритуали обернули на суцільне лихо, як-от в романі Грігорія Богрова “Записки єврея” (1871–1973)³⁴. Первомайський повністю міняє традиційні єврейські моделі. Щоб увиразнити звільнення юного Єрухіма від дедалі обтяжливішого тиску юдаїзму, письменник ставить його в рамки традиційної єврейської родини, яка, напевно, не надто відрізнялася від його власної. Батько Єрухіма, п'ятдесятилітній Аврум-Янкель, так само як старий єврейський тато у віршах Раїси Троянкер, ревний юдей: щоранку молиться, щосуботи ходить до синагоги, а потім напивається з сусідами після кіддуша – традиційного суботнього благословення над вином. Він регулярно лупцює свого неслухняного сина, який ненавидить і домашні побої, і батьків юдаїзм.

“Фанатик і п'яниця” Аврум-Янкель водночас мрійник. Палестина, цей край предків, земля обітована, не сходить йому з думок, а позаяк він увесь час п'яний, то й з язика:

“Революція! – заводить Аврум-Янкель. – Ах, шейдім... Це б уже давно він був у Палестині... Вже й гроші були, а тепер ні грошей, ні Палестини...”

– Слухай, Єрухіме, – хлипав він, – ось ти виростеш і поїдеш до Палестини... Ти не будеш жити серед цих гоїв, ти мусиш виїхати звідси. Раніше мене били урядник і пристав, потім гайдамаки й німці, більшовики, Денікін і знову більшовики... Хто знає, хто битиме нас після цих?”³⁵

Ретельно виписуючи містечковий колорит, Первомайський називає чимало юдейських релігійних понять, здебільшого в їдишомовному варіанті, і навіть систематично пояснює їх у примітках. Але розповідаючи про мрію Аврума-Янкеля, він уникає звичного для їдиш *Ерец Ісруель* на позначення земля Ізраїлевої і вживає натомість слово “Палестина”, ніби поєднуючи в такий спосіб політичний сіонізм з єврейським традиціоналізмом, що їх соціалістична атеїстична пропаганда вважала однаковими,

до того ж однаково шкідливими. Навіть під час бар-міцви свого сина Аврум-Янкель замість весело святкувати, адже його син став дорослим і відтепер підлягає всім священним юдейським приписам, заводить сумну пісню про бідного єврея, який їде в Палестину. Батькові вдалося прищепити синові мрію про землю обітовану, але в уяві юного Єрухіма вона перетворилася на утопічну візію недосяжної прекрасної країни на березі найпрекраснішого моря. В розпалі зневіри й пиятики батько і гості вимагають, щоб Єрухім запрягнувся над шклянкою самогону, що він поїде в країну, предкам обітовану. Як в інших місцях, сповнених етнографічних деталей, Первомайський переходить на їдиш (“гайнт швер іх аф дем кідуш глей зел” – “сьогодні клянуся...”), аби читач краще зрозумів, яке релігійне й назадницьке Єрухімове оточення.

Єрухім і виконує, і не виконує свою обіцянку. У пошуках власної землі обітованої він тікає з остогидлого штетла, де життя обертається довкола синагоги, зі штетла, який завдавав йому фізичних мук, безжально придушував його голос і зневажав його мрійливість. Його втеча спричиняє передчасну смерть матері і параліч батька, а сам Єрухім стає злиденним волоцюгою. Незабаром він приєднується до зграї станційних злодіїв, завжди голодних хлопчаків без копійки за душею, які діляться з ним їжею, але дражняться, бо він єврей. Сюжет про випробування Єрухіма невдалою кишеньковою крадіжкою побудовано як історію християнського хлопчика Олівера Твіста, котрий опинився в колоритній компанії старого єврея Фейгіна, тільки навпаки – тут єврей опиняється в неєврейському кримінальному оточенні. Однак пригоди Єрухіма не повинні відволікати читача від моторошних епізодів голоду в країні. Первомайський стисло малює атмосферу всеохопного жаху, який примушував батьків кидати дітей на добру волю враженого голодом суспільства. На початку Первомайський зазначає, що події відбуваються 1921 р., саме коли більшовики розпочали нову економічну політику і сподівалися, що західні доброчинники, зокрема “Джойнт” (Американсько-єврейський об’єднаний допомоговий комітет), допоможуть їм нагодувати голодну країну і відбудувати зруйновану війною економіку.

І все-таки, зважаючи на голод 1932–1933 рр. в Україні, важко відділити події, описані в “Землі обітованій”, від трагедії, яка забрала життя

кілької мільйонів українців на початку 1930-х, особливо тому, що письменник з проникливістю пророка говорить про її небувалі масштаби³⁶. Прямі згадки про катастрофічні наслідки голоду в Україні можна знайти і в п'єсі Первомайського “Містечко Ладеню”. Можливо, через ці згадки про абсолютно заборонену тему голоду та через масу єврейських ідей і метафор “Містечко Ладеню” й “Земля обітована” не виходили в СРСР після 1933 р. Первомайський порушив тему голоду – в час його апогею 1933 р. він саме завершував “Містечко Ладеню”, відтак його разом з Осипом Мандельштамом можна зарахувати до тих небагатьох людей, хто наважився підняти голос на захист жертв Голодомору серед мертвої одностайної тиші, яка панувала в тогочасній радянській літературі³⁷. Ці згадки відповідали неписаному правилу письменника – ототожнювати себе з жертвами, колонізованими, гнобленими, приреченими.

Голод штовхає Єрухіма на злочин, він потрапляє до колонії, а вийшовши звідти, працює складачем у друкарні (згадаймо любов Первомайського до “живих” літер) і вступає в комсомол. Уже не як євреї зі шtetлу, де традиційні євреї називають його “той” і “газлн” – “неєвреї” і “розбійник” на їдиш, він повертається в рідне містечко. Повернення героя засвідчує його остаточний розрив з єврейською традицією. У розмові з батьком, який лежить при смерті, Єрухім не лише красномовно викладає своє бачення неюдейської і нерелігійної землі обітованої, а й так само красномовно мовчить, коли за традицією має прочитати поминальну молитву над батьковою могилою³⁸. Історія Єрухіма лише подекуди збігається з життєписом автора, проте головний герой повісти озвучує позицію, яку можна вважати реакцією раннього Первомайського на єврейську традицію, хай і не остаточною.

Аби продемонструвати, що Єрухім, так само як автор, добре знає цю традицію, Первомайський насичує текст юдейськими поняттями: *мафтїр* (той, хто читає останній уривок з Тори і уривок з Пророків у суботу), *біма* (поміст у синагозі, на якому розгортають і читають сувої Тори), *орен га-койдеи* (у синагозі священна скринька, у якій зберігаються сувої Тори). Водночас Єрухіма обурюють юдаїстські обмеження на стосунки євреїв з невреями – уся та єврейська ксенофобія, яку авторитетні східноєвропейські рабини прищепили спільноті у

відповідь на тисячолітні переслідування і ненависть до євреїв. Ось як Срухім Первомайського, двійник утікачів Троянкер і Кулика, а може, й уособлення самого автора, говорить про духовне, психологічне й фізичне насильство:

Він починав розуміти, що його втеча була своєрідним протестом, невмілим, безглуздим, але протестом дитини проти синьїї синагогальної бані, усипаної золотими зірками, проти тої торгівлі, що йшла під цією банею за мафтір, за гонор, ще за що? За все. Ось відціля, з цієї біми йшов традиційний консервативний дух равінової промови, за страх перед богом грізним, немилосердним єговою, дегенеративним дідком. Єврейові не можна нічого. Забажай того – ні, забажай іншого – ні, бо з-під синагогальної стелі дивиться єврейський бог і наспівує болючий мотив:

(Єврей мусить бути євреєм,
єврей мусить співати псальми,
любити свою жінку,

ходити до синагоги і їсти по п'ятницях халу та фаршировану рибу... І єврей – хто б він не був – єврей мусить думати про Палестину, про землю батьків своїх...)

О, єврейський бог! Щось дуже він схожий на фабриканта білих гудзиків та крахмальних комірчиків Йюде-Лейба Ірхіна. Ну, так! Єврейському богові не треба людяної любови. Йому треба любови єврея до єврея! Не купуй у гою, не дружи з ним, не ходи з ним. Єврей мусить знати, хто він, а звідси й останнє. О, вузьколоба обмеженість єврейського гето! Скільки геніїв і талантів ти дала? Скільки б могла ти дати ще, коли б вагою не висіла над тобою розписана баня древньої синагоги і беззубий одноокий єгова не грозив би кулаком з орен-койдешу...³⁹

Згадаймо один із “негативних” приписів, що його рішуче відкидали дорослий Первомайський і його герой, – заборону зближатися з Іншими, у цьому випадку з довколишнім українським населенням. Саме симпатія до неєвреїв і неєврейської культури, в даному разі до української

культури, визначила образну систему Первомайського і віддалила його, принаймні в той час, від ранньої етноцентричної прози.

Відхід Первомайського від юдаїзму в “Землі обітованій”, так само як прощання Троянкер зі штетлом, вельми неоднозначний. Письменник використовує багато образів, міцно закорінених у юдейській традиції, щоб передати розрив з нею. Завдяки прямим і побіжним єврейським деталям читач відкидає і водночас засвоює старий містечковий світ Первомайського⁴⁰. Цікаво, що Первомайський не дає приміток до останньої розмови Єрухіма й Аврума-Янкеля з глибоким юдейським підтекстом, але його можна легко відновити. У відповідь на батькові докори Єрухім стверджує, що знайшов те, що присягався шукати: “Земля? – Нахилився усім тулубом вперед Єрухім. – Обітована земля? Я, здається, найшов її, тату... Не за морем, ні... Ви мене зрозумієте?”.

Читач, може, й ні, але батько героя все розуміє. Єрухім цитує тижневий розділ Тори “Ніцавім” (Дварім 30:12), у якому наголошується людський вимір юдейської традиції, адже Тора – це книга радше про міжособистісні, соціальні й культурні взаємини, а не про сліпу покору вищій небесній владі. “*Ло ба-шамаім гі ве-ло ме-евер ла-ійямім гі*” – “Не на небі вона... і не по тім боці моря вона” (пер. Івана Огієнка). Первомайський перекладає юдейські поняття мовою метафор: його земля обітована – це Україна, обраний народ – люди цієї землі, а його П’ятикнижжя – життя як воно є. Єрухім, чий голос завжди придушувано, врешті-решт перемагає, відкинувши проповідницьку монополію на Біблію, і сміливо заявляє своє право розуміти і тлумачити священний текст.

Первомайський не вдовольняється тим, що Єрухім здобуває свій голос. У штетлі безліч німих єрухімів, у штетлі кожен – єрухім. Щоб прискорити колективну емансипацію містечкових євреїв, Первомайський вирішує вивести їх зі штетлу й інтегрувати в українське середовище у відповідь на постанову більшовиків переселити зубожілих євреїв у сільськогосподарські колонії на півдні України та в Криму. Первомайський здійснює цей експеримент у свого часу успішний, а нині зовсім забутий п’єсі “Містечко Ладеню”. На відміну від інших його п’єс, які публіка сприймала по-різному, “Містечко Ладеню”, як зазначає сам письменник у короткій автобіографії, “користувалось успіхом повсюдно”⁴¹. Назва ви-

гаданого письменником єврейського містечка в Білорусі дуже містка: Ладеню виражає і гармонію (від слов’янського “лад”), і доброту (від українського “ладо”), і звинувачення Первомайським єврейського минулого (від *lodn* – “судити” мовою їдиш). Димінутивний їдишомовний суфікс підкреслює також авторову іронію і розуміння того, як євреї прив’язані до свого рідного штетлу.

Первомайський починає “Містечко Ладеню” там, де завершує “Землю обітовану”, – на цвинтарі. Дев’ятеро правовірних євреїв, дотримуючись усіх приписів, готуються ховати синагогального старосту Каргмана, інші збираються їхати в новозаснований колгосп на Херсонщині. На порозі щасливого майбуття їм байдуже, що для похоронного обряду бракує десятої людини, вони не хочуть брати в цьому участь: нехай мертві ховають своїх мерців, а в них інші справи. Вони вирішують, що робити з пейзажним борошном, яке їм прислали з Америки, і голосують за список членів колгоспу, куди бідняк Ріві вдається в останній момент вписати свого батька, кладовищенського сторожа Елю. Як і головний герой “Землі обітованої”, Ріві й Еля, найбідніші з містечкових бідняків, наважуються порвати з традиційним темним і ворожим минулим. Коли список євреїв-переселенців схвалено, а “капіталістичне” пейзажове борошно відіслано назад до Америки, у штетлі з’являється такий собі Семен Каргман, син покійного синагогального старости, колишній червоний козак, нині комуніст і робітник-ударник. Він приїхав, за його словами, “містечко ховати” і повести євреїв у щасливе хліборобське майбутнє.

Новостворений єврейський колгосп викриває класову ворожнечу і в єврейській, і в українській громаді. Єврей Кушер, який походить з маєтної і грошовитої родини, та українець Корчма, донедавна куркуль, у якого відібрали хутір і землю, з різних причин не люблять єврейських переселенців. Обидва імені символічні (Кушер в українському варіанті їдиш – кошер), обидва позначають те, що радянська ідеологія таврувала як опіум для народу, ганебні пережитки царату. Корчма не може змиритися з утратою землі – бажає євреям невдачі і не шкодує засобів, щоб пришвидшити їхній крах. Він віщує: “Євреї сіли на землю, а вже й знаки на посуху показуються”⁴². Корчма знаходить підтримку у Кушера, який не минає нагоди вилаяти євреїв за зраду традиційних промыслів, заохо-

чує їх повертатися у штетл і навіть підбурює місцевих українських селян проти єврейських хліборобів.

Зерно їхніх інтриг падає в родючий ґрунт, адже серед єврейських переселенців немає єдності. Вивести євреїв зі штетла просто – важко вивести штетл із євреїв. Первомайський висміює релігійну вузькість, яка й далі визначає єврейську ментальність та примушує євреїв самих себе питати: як їм назвати свій колгосп – “Єврейське щастя” чи “Третій Інтернаціонал”? чому Марта, дружина голови колгоспу Каргмана, не єврейка? чи повинні вони, єврейські хлібороби, накриватися талесом і молитися за дощ, багатий урожай і народження хлопчика, навіть якщо вони не в штетлі? Доки Каргман бариться в місті з трактором, як колись Мойсей не поспішав спускатися з гори Синай зі скрижалями заповіту, ганебне колоніальне минуле на якийсь час бере гору. Кушер провокує заколот серед євреїв, влаштовує так, що вони обирають його новим головою колгоспу, підбиває їх віддати землю в обробіток Корчмі і посилає телеграму меламедові Шимону Гецу, який залишився в Ладеню, з запрошенням приїхати і знову вчити покаянну паству юдейських законів. У якийсь момент класової боротьби один з головних героїв заявляє: “Нації не ворогують – ворогують класи”⁴³. Під кінець твору соціалістичне провидіння тріумфує: комори повні зерна, змовників заарештовано, Каргман повертається з нагородами для ударників, українські селяни змиряються з інакшістю єврейських переселенців, а несподіваний приїзд Шимона Геца робить щасливий кінець п’єси ще й смішним.

Утім, ця п’єса Первомайського про колективізацію приваблює не так простеньким марксистським сюжетом, як новаторським стилем, багатою мовою та образністю. У ній Первомайський витлумачує свою велику метафору: життя, єврейський колгосп і Україна зливаються в одне ціле. Не треба шукати землю обітовану поза Україною – українська соціалістична хліборобська утопія і є землею обітованою. Українське село демонструє небувале зближення між гнобленими колись євреями й українськими селянами, колишніми кріпаками. Інтеграція зубожілих і зниклих євреїв в українську селянську культуру призводить до народження нового єврея – фізично сильного, оптимістичного й україномовного. Пропонуючи

ця формулу, яка межує з мітом, Первомайський усвідомлює, що чим упізнаваніший міт, тим потужніший його ефект. Він пише соціалістичну пародію на Книгу Виходу, озвучуючи потребу вивести євреїв зі штетлу й оселити їх на землі. У його новітньому міті містечко Ладеню, економічна неволя й злигодні – це новий Єгипет, а українські колгоспи – постколоніальний край з молочними ріками й медовими берегами. Штетл і ремісництво символізують тюрму, рабство і смерть, натомість Україна й село ведуть до визволення.

Щоб підкреслити значення такого вибору, Первомайський уводить героя на ім'я Піня Шнеєрзон: він поїхав у колоніальну Палестину, працює там у каменоломнях і скаржитися, що англійці цькують один на одного арабів і євреїв. Легко уявити, як Піня страждає від провокованих британцями арабо-єврейських сутичок. Та поки земля обітована – це поневолена британська колонія, українсько-єврейський колгосп – визволена земля обітована.

Звичайно, Первомайський був не самотнім у своїх спробах переробити застарілі юдейські міти в руслі радянської пропаганди. Радянська їдишомовна масова культура використовувала той самий сплав соціалістичної образності і старих юдейських літургічних та біблійних алюзій та конструювала новий жанр єврейського музичного фольклору. Наприклад, популярна радянська їдишомовна пісня “Вен большевікес вольт кумен” (“Якби прийшли більшовики”) має форму “Даєну” – стародавньої народної єврейської пісні з традиційної пасхальної агади, одного з головних текстів, який читають під час седера (пасхального вечора). Це пісня про вдячність єврейського народу Всевишньому і про Боже милосердя, у якій кожна строфа закінчується словом “даєну”, що означає “нам і цього було б досить”. У радянській “Даєну” оспівуються економічні й соціальні новації доброзичливих більшовиків. У 1920-х рр. у рамках антирелігійної боротьби розвінчувався міт про Вихід і водночас саме він допомагав мітологізувати 1920-ті рр. як нову добу колективного визволення. І більшовики замість Всевишнього дарують благодать, яка повинна викликати у євреїв щирий захват⁴⁴. Первомайський добре вписувався у цей новий єврейсько-радянський сплав, але головним його героєм була не ідеологія.

У ранній прозі на єврейську тематику Первомайський вдало застосовує мовні експерименти Ісака Бабеля на українському матеріалі. “Одесские рассказы” і п’єсу “Закаг” Бабеля написано специфічною російсько-єврейською мовою, у якій поєдналися українське просторіччя, їдишомовний синтаксис, гебрійсько-арамейська фразеологія, стилістичні прийоми мідраша⁴⁵ і російський тюремний жаргон. Багатство іноземних товарів, що їх одеські контрабандисти привозили в місто, відображають розмаїті іншомовні запозичення у творах Бабеля. Короткі афористичні діалоги в “Одесских рассказах” породили безліч наслідувань бабелівських мовних експериментів. Первомайський охоче це підхопив. Він використовує єврейські розмовні конструкції, поєднуючи риторичні запитання, дотепні відповіді і живі інтонації: “А куди їде містечко? Куди їдете ви, Нафтолі, сідаючи в поїзд у п’ятницю ввечері, коли кожен чесний єврей їде до синагоги? У херсонський колгосп!” У драматичних ситуаціях його персонажі кумедно вживають їдишські прийменники, буквально перекладаючи їх українською: “Не говори мені за соціалізм”.

Іноді їдишські підрядні речення надають “серйозним” українським пасадам комічного звучання: “Він говорить так, що є над чим думати...” Герой на ім’я Нафтолі персоніфікує радянську владу, щоб показати її турботливим і надійним родичем: “Ваші американські родичі, Соню, згадують про вас на великдень, а радянська влада хоче, щоб ви цілий рік жили, як люди...” Як і в оповіданні Бабеля “Конец богадельни”, герої Первомайського – маленькі філософи, які постійно міркують над екзистенційними питаннями і водночас демонструють низький культурний рівень: “Ми теж не хочемо думати про смерть. Ми хапаємось за життя”. Ось коротенький монолог гробаря, філософа-позитивіста: “Коли людина ціле життя говорить з мерцями, перше її слово до живих – божевільне... Хто ви? Фельдшери та професори? Тягніть сюди швидше ваші довгі рецепти, щоб заткнути людині рота, коли вона починає говорити до живих...” Окремі складники українсько-єврейської говірки Первомайського не можливо передати жодною іноземною мовою, бо вона містить елементи неперекладного сільського діалекту, як-от слово “явреї”, яким селяни називають євреїв. Для Первомайського і Бабеля слова мали вагу і форму: “Я пічник. Я кладу слова, як цеглину”, – каже

один з роботящих євреїв⁴⁶. Завважмо образ голови єврейського колгоспу Каргмана, котрий у громадянську війну, як і Лютов з “Конарміи” Бабеля, воював серед червоних козаків (переважно селян), а не в червоній піхоті (серед переважно робітників).

Утім, Первомайський негайно облишає цю мовну суміш, щойно євреї йдуть зі штетлу. Оселившись на землі, більшість його євреїв заговорили чистою, граматично правильною, патетично піднесеною українською мовою, навіть коли вони обмірковують суто єврейські справи. Ось як єврейські колоністи пишуть листа своєму колишньому рабину, який тепер для них далі, ніж турецький султан для козаків: “Духовному рабину Шнеерзону. Написала? Пиши – пишемо вам листа у день нашого великого свята, коли став на ноги наш колгосп, той колгосп, про який ви говорили, що не може бути єврейського колгоспу, ви старий і закоренілий... антисеміт”. Мовний поворот, який стався з євреями, має серед іншого ефект звільнення, якщо не спокути. Одна з героїнь хоче прямо викласти це в листі до ребе: “І ще можете написати, що мій чоловік, котрий боявся розкрити рота на людях, котрий мовчав цілих десять років, що я з ним живу і його знаю, що мій чоловік — заговорив!...”⁴⁷ Ця людина почала говорити українською, і в такий спосіб Первомайський демонструє, що через працю на землі і класові зміни євреї прийняли українську культуру і перетворилися з колишніх дрібних крамарів, які говорили мішаною мовою, на повноцінних письмених українців єврейського походження. Мало того, завдяки цій зміні колись пригноблені й німотні євреї повертають собі голос!

Успішно розселивши євреїв на землі, соціалістичне просвітництво здійснило те, що не вдалося Миколі І, – асимілювало євреїв через продуктивну працю, переважно землеробство. Відтак, стверджував Первомайський, на євреїв чекають великі зміни – формування нової ідентичності на основі нового середовища (село), нової виробничої праці (сільське господарство) і нової культури (української). Ця трансформація на підставі класової ідентичності і продуктивної трудової діяльності тим важливіша, що негативні персонажі, як-от Степан, декласований поплічник Корчми, говорять російсько-українським суржиком – мовою українських селян, які прагнуть інтегруватися в міське російськомовне середовище⁴⁸.

Для раннього Первомайського російські запозичення і нездатність позбавитися русизмів у розмовній українській – негативний знак потрібної зради: землеробства, селянства й української культури. Одним словом, не тільки Україна краща за землю обітовану, а й єврейські поселенці кращі українці, ніж українці-відступники. Первомайський виступає за прискорену інтеграцію євреїв в українську селянську культуру – приголомшлива пропозиція для євреїв з їхніми тисячолітніми традиціями міського життя і трохсотлітньою українсько-єврейською ворожнечею, яка вкарбувалася в культурну пам'ять обох народів.

Критики похвалили Первомайського за звернення до єврейської тематики. Декому сподобалися теплота і співчуття у ставленні автора до містечкових героїв. Анонімний рецензент “Землі обітованої” вловив важливі моменти у розвінчанні Первомайським традиційної єврейської утопії. Він помітив, що “серед погромів, нелюдських утисків, застарілих злиднів, безкрайніх знущань” єврейська містечкова біднота колишньої межі осілости “рятувало й підтримувало магічне слово – Палестина”. Хоча Первомайський відкинув архаїчний обскурантизм, він досі любить своє єврейське гетто, яке “тулиться, як до останнього захисту, до своєї тисячелітньої Тори, до старої трухлявої синагоги, до грізного бога Єгови”, давно скасованого Жовтневою революцією. Герої Первомайського, відзначав критик, починають розуміти, що є інша земля обітована, інше “незрівняно прекрасне, блискуче, як сонце, життя”, набагато реальніше за вимріяну Палестину⁴⁹. Андрій Клочья в рецензії на книжку Первомайського “День новий” визнав автора знавцем єврейського містечкового побуту⁵⁰. Критики відзначили також символізм у “Містечку Ладеню” (смерть старого штетла в п'єсі тісно переплітається з цвинтарними образами: “кладбище прямо символізує собою умираючий быт”) та правдиве змалювання “несчастливых, изможденных людей, которых пролетарская революция воодушевила на борьбу, превратила в сильных, самоотверженных борцов за светлую трудовую жизнь”⁵¹.

Українсько-єврейська традиція

Хоча доказів немає, цілком можливо, що Первомайський і Троянker знали одне одного, наприклад, через Івана Кулика чи інших спільних знайомих у Будинку літератури ім. Блакитного, а отже, й зазнавати взаємних впливів, відколи обоє з 1926 р. жили в Харкові. Паралелі між українсько-єврейськими образами в поезії Троянker і тогочасній автобіографічній прозі Первомайського очевидні. Серед ранніх оповідань письменника, частина яких увійшла до збірки “Невигадане життя” (1958), є кілька розділів з незавершеної розлогої автобіографії, герой якої – єврейський хлопчик Іллюша – альтер его самого автора⁵². Але сучасному читачеві українсько-єврейські образи “Невигаданого життя” навряд чи здадуться особливо яскравими. Книжки в оборону жертв громадянської війни самі стали жертвами неоколоніального насильства, яке у цьому випадку прибрало форму радянської цензури. Українсько-єврейську тематику Первомайського можна окреслити, звернувшись до оригінальних варіантів цих творів, опублікованих в українській періодиці 1920–1930-х рр. Повоєнна радянська цензура, по-перше, успішно усунула або спотворила українські і єврейські моменти, по-друге, притлумила негативну оцінку російської ролі в українсько-єврейському діалозі.

Оповідання “В палітурні” (1928) увійшло до третього тому з семи-томника Первомайського, найбільшого радянського зібрання його творів. Автор малює групу підмайстрів, євреїв і неєвреїв, які день і ніч працюють у палітурні, діляться своїми убогими харчами і професійними навиками, сміються над єврейськими анекдотами, що їх усі розуміють, хоч вони й на їдиш. Єврейський хлопчик Іллюша, котрий оволодіває ремеслом палітурника, шукає друзів у цьому середовищі. Його більше тягне до українця Панька, з яким вони обговорюють прочитані книжки, ніж до єврея Файвеля, який не любить читати і гидко лається. Панька вдома били, і вони з Іллюшею, якого “заслали” в палітурню за те, що не схотів терпіти учительських стусанів, стали справжніми друзями. Двоє бідолах різного соціального і релігійного походження усвідомлюють, що між ними багато спільного. За іронією, саме Іллюша розповідає Панькові про Тараса Шевченка, запалює уяву українського хлопця “Кобзарем”, а вира-

джаючи Панька в армію під час Першої світової війни, по дорозі на станцію кладе йому в клунок за спиною цю книжку – українську Біблію⁵³. Як і в “Містечку Ладеню”, головного персонажа-єврея приваблює українське культурне середовище, а безправний сільський український парубок йому ближчий за декласовану єврейську братію. У варіанті 1950-х рр. це оповідання, попри його нейтральність, усе ж таки обережно зачіпає українсько-єврейську тему, принаймні на рівні сюжету і дійових осіб.

У первісній редакції, надрукованій у “Молодняку”, тема ця простежується чітко. Це історія духовного зростання Первомайського в палітурні, в багатоетнічному середовищі, де українець і єврей уперше заговорили один з одним. Міжетнічні прикмети їхнього контакту в наступних редакціях оповідання практично зникли. Наприклад, у редакції 1928 р. був такий персонаж – єврей-букініст Мойша Тарнопольський, у якого українець Панько купив “Кобзар”; у редакції 1958 р. він утратив своє єврейське ім’я й ідентичність. У країні, яка взялася будувати соціалізм і виробила нову ідентичність – радянську людину, не годилося, щоб українець дістав “Кобзар”, свою національну Біблію, за посередництвом єврея. Так само поганим смаком уважалося наголошувати національну, особливо єврейську ідентичність персонажів: єврейські реалії, як от ребе і хедер, зручно заступили культурно нейтральні “вчитель” і “школа”. Файвель Завулонов, чиє прізвище походить від Завулону, одного з дванадцяти колін Ізраїлевих, перетворився на Файвеля Каценка. Прикметно, що в пізнішому варіанті залишилася одинока згадка про єврейську культурну спадщину – “сороміцькі єврейські пісні”, які Файвель голосно наспівував за роботою.

У редакції 1928 р. окреслено якщо не національну й релігійну, то етнічну ідентичність обох персонажів. Іллюша й Панько не просто знали про культурну різницю між ними – вони намагалися зрозуміти і пояснити її. Моментом їхнього зближення і розходження став Шевченко, спільне читання якого засвідчило, наскільки герої далекі один від одного. Панько, вражений відкриттям Шевченка, говорить Іллюші:

– Оце так книга! Перший раз таку читаю. Все про нас написано... Тільки чого він так жидів не любить?

Другої ночі ми разом читали Шевченка. Панько захоплювався, а я, ображений тим, що майже через сторінку зустрічав гірке й коротке “жид” – ліг спати. Мені обридло чути це слово від малеївських хлопців Ганьки й Степана, від двірника Савки, “городовиків” у поліцейському сквері, і я не розумів, як це міг мій найбільший приятель Панько захоплюватись віршами людини, що навіть у віршах не могла уникати цього брутального слова⁵⁴.

Навряд чи непокірний загнаний єврей міг інакше сприйняти Шевченка. Іллюша Первомайського не міг оцінювати Шевченка у відповідному історичному й соціолінгвістичному контексті. Так само Панько не спроможний був пояснити йому, що нормальне і нейтральне для Шевченка слово “жид” перетворилося на принизливу лайку через російський мовний імперіялізм⁵⁵. Не було поруч і єврейського вчителя, котрий розтлумачив би Іллюші, що Шевченко не зводиться до одного тільки ставлення до євреїв, яке й саме по собі складне питання.

Іллюша допитувався, як же це, що найвидатніший український поет, якому так боліла доля його пригнобленого народу, водночас не спроможний побачити очевидну несправедливість щодо євреїв, витиснутих за межу осілості, і звертається до них, наче вони заразливі ізгої. Спільне читання Шевченка українцем і євреєм насправді віддалило їх один від одного: Іллюша не бачить причин любити Шевченка, а Панько не може знайти вихід з незручної в етичному сенсі ситуації. Але обидва герої добре розуміють, що різниця між ними не заважає їхній дружбі, яка триває аж до загибелі Панька на фронті. Якоюсь мірою доля українсько-єврейського зближення в найранішій редакції оповідання “В палітурні” нагадує долю Панька: російська імперська армія і радянська цензура знищили їх обох.

У світлі архівних документів, які засвідчують пізніші авторські переробки ранніх автобіографічних оповідань Первомайського, виглядає, що спершу письменник справді мав намір дати розлогий українсько-єврейський наратив. У 1950-х рр. Первомайський прибрав багато єврейських деталей і пом’якшив єврейський зміст своєї ранньої прози, головню під тиском цензури. Хоча не всі автографи збереглися, екстраполювавши правки Первомайського в одному творі на інші

його тексти, доходимо висновку, що у 1920-х рр. письменник прагнув писати українсько-єврейську прозу, натомість у 1950-х волів звучати універсальніше і менше по-єврейськи.

Підстави для такого висновку дає і “Парасолька Пінхуса-Моті” (1926). Маленька книжка з трьох оповідань “День новий”, де вперше опубліковано “Парасольку Пінхуса-Моті”, сподобалася критикам: один з них, уже згаданий Андрій Клоччя, відзначив оповідання “з життя єврейської містечкової бідноти” і назвав Первомайського “неабияким знавцем цього побуту”, який “вміє на побутовому тлі подати оригінальну сюжетну концентрацію досить яскравих типів”⁵⁶. Справді, українсько-єврейські стосунки становлять саму сутність штетла у Первомайського. Головний герой оповідання, бідний і сумирний столяр Пінхус-Мотя, сповідує житейську філософію непротивлення: “Нехитра суміш фаталізму та оптимізму тримала старого на землі”⁵⁷. Він справжній містечковий філософ: живе традиційним єврейським життям, доглядає осиротілого онука, виконує щоденні релігійні обряди, лагодить сусідам старі меблі і нарікає на господню несправедливість. Старенька парасолька, яку Пінхус-Мотя носить не розкриваючи і влітку, і взимку, робить його образ дуже людяним і трагікомічним.

У розпал розрухи, злиднів і громадянської війни Пінхус-Мотя підбадьорює своїх переляканих сусідів-українців, які вже втратили віру й надію. Чорний гумор – його улюблений жанр. Найбільшим скептикам він відповідає моторошним жартом: “А ти не молись ні своєму, ні моему, а богові молись! Вигадай його і молись... А зрадить тебе твій бог, вижени його із серця й шукай нового! Що таке бог? Це гілка, на якій маєш повіситись. Вибирай міцнішу”⁵⁸. Столяр Пінхус-Мотя, “‘божа овечка’, бунтар і боговідступник”, і його сусід-українець, швець, загинули від шаблі білогвардійського офіцера, який шукав розваги на вулицях богом забутого містечка. Убивця зарубав Пінхуса-Мотю і поглумився над ним: посадив труп під парканом, поклав в одну руку його голову, а в другу встромив розкриту парасольку. Ця сцена ніби символізує загибель містечкового єврейства: Пінхус-Мотя сидить, мов скараний на горло король, зі скіпетром-парасолькою і державою-головою в руках, король, чиє царство згинувло назавжди.

Друга редакція оповідання (1958) оповідання дає змогу побачити, як Первомайський під впливом радянської цензури і, звичайно, самоцензури редагував свої твори на єврейську тематику⁵⁹. Всемогутній Бог Авраама, Ісаака і Якова, який у редакції “Парасольки” 1926 р. і “сонце зупиняв”, і “міг наслати дощ у сонячний день”, у редакції 1958 р. перетворився на звичайні природні явища, а релігійний Пінхус-Мотя став старим філософом. У ранній редакції люди зверталися до головного героя виразно по-єврейськи – “реб Пінхус-Мотя”, в пізній редакції – по-християнськи “чоловіче добрий”. У 1926-му герой загортається у єврейський талес, у 1958-му – просто в молитовне покривало. У ранній редакції він, задумавшись, накручує пейса на мізинець, у пізній редакції пейсів уже немає, як немає і мови їдиш, якою онук Іцик звертався до діда. У 1926 р. Пінхус-Мотя, якщо його уб’ють, погрожує зреченням: “більше не бог ти мені і всьому народові моєму”; а 1958 р. “бог усього народу”, у якому легко впізнати літургійного і біблійного Бога Ізраїля (*Елогей Ізраель*), зникає⁶⁰.

Стилістично текст 1958 р., який згодом увійшов до всіх видань, зокрема і двох зібрань творів Первомайського, переписано так, що зникли всі мовні особливості героїв. Схоже, ніби радянський цензор чи сам Первомайський усвідомлював зв’язок між “ім’ям”, “культурою” і “мітом” та доклав усіх зусиль, щоб і сліду не залишилося від етнічно забарвлених “імен”, пов’язаних з релігійними “мітами” і національними “культурами”⁶¹. В редакції 1958 р. не фігурує повне ім’я Пінхуса-Моті (Шібер Пінхус-Мотя Йохананович) і його онука Іцика, які виказують їдишомовне середовище. У пізнішій редакції немає й гострих антиросійських обертонів. Офіцер-білогвардієць, як і всі інші персонажі оповідання, говорить нормативною українською.

Первісно це оповідання містило не тільки їдишські елементи, а й російські! У редакції 1926 р. убивця Пінхуса-Моті і його сусіда-українця єдиний говорив російською мовою (в тексті відтворена українськими літерами). Ця деталь особливо значуща з огляду на те, що інший білогвардієць, очевидно збентежений безпричинною ненавистю свого товариша, говорив українською. Це дає підстави припустити, що ще в середині 1920-х рр. Первомайський намагався за допомогою мовно маркованих

образів окреслити єврейсько-український діялог, якому загрозувало раптове і криваве російське втручання. І навіть у 1950-х рр. письменник переймався тим, щоб зберегти певні риси українців і євреїв, класове походження і безправність яких не суперечили панівним літературним канонам, на відміну від етнічних особливостей.

Солдат імперії

Хоча до 1949 р. Первомайський посідав у літературі досить міцні позиції, політичні зміни 1930-х рр. неминуче вплинули на його поетику. Щойно 1934 р. було створено Спілку радянських письменників України (СРПУ) і перенесено столицю України, Первомайський перебрався з Харкова до Києва й оселився в “Роліті”, одному з найпрестижніших будинків нової радянської номенклатури, зведеному для письменницької еліти. Як і в харківському будинку “Слово”, в “Роліті” мешкало шість десятків найвідоміших літераторів і принаймні два десятки з них були євреями. Однак втручання Кремля в процеси українського націєтворення поклато край українському культурним потугам і внівець зруйнувало культурні умови, у яких наприкінці двадцятих – на початку тридцятих років відбувався українсько-єврейський діялог. На зміну численним публікаціям в українській пресі їдишомовних письменників, які розвивали і сприяли українсько-єврейському зближенню, прийшли пропагандистські статті про дружбу радянських народів. Журнали, у яких починав літературну кар’єру Первомайський і які підтримували українсько-єврейський діялог, припинили своє існування⁶². “Містечко Ладеню” зняли з репертуару, а повість “Земля обітована” більше ніколи не перевидавалася. Якщо порівняти українські газети 1933–1934 рр. з ими самими газетами кінця двадцятих, складається враження, що республіку спіткав якщо не природний катаклізм, то суцільний погром. Українсько-єврейське зближення загальмувало і в публічній сфері. Двоє сусідів Первомайського по “Роліту”, їдишомовні письменники Іцек Кіпніс і Давид Гофштейн, ризикуючи життям, намагалися врятувати талановиту українську письменницю Докію Гуменну від голодної смерті. Гуменна

під час Голодомору наважилася критикувати партійну політику на селі, і серед письменників до неї ставилися як до прокаженої⁶³. Але такі випадки траплялися дедалі рідше. З новою силою почалися переслідування українських письменників, яких обвинувачували в буржуазному націоналізмі, сепаратизмі й фашизмі. У добу великого терору загинули опікуни й заступники Первомайського Іван Кулик та Іван Микитенко. Майже тридцять років чекав Первомайський нагоди повернути свій борг Куликові, долучившись до його посмертної реабілітації. До того ж у середині 1930-х рр. Первомайський усвідомив, що кар’єра українсько-єврейського письменника може завести просто у підвали НКВС. Він ще писав оповідання на єврейські теми до 1937 р., але після арешту Ісака Бабеля зникли останні примарні надії на іншу долю єврейсько-українського письменника.

Завжди життєрадісний Первомайський у середині 1930-х рр. став замкнутим, стриманим, афористичним і небалакучим⁶⁴. У 1930 р. Саві Голованівському, розгубленому і приголомшеному самогубством Маяковського, який у прямому й переносному сенсі ввів його у світ поезії, Первомайський надіслав записку: “Візьміть себе в руки і зрозумійте, що сталося”⁶⁵. Через тридцять років у вірші про гнаного і зневаженого одноплеменниками Спінозу він звертався до свого героя: “...Грани алмаз і все перетерпи”⁶⁶. Це промовисте стоїчне гасло впливало не лише з особистих життєвих обставин Первомайського, а й з його літературних симпатій, які в 1930-х рр. належали Редьярду Кіплінгу.

Ставлення Первомайського до Кіплінга слід розглядати на тлі всююдної, хоч і опосередкованої, присутності англійського поета в радянській культурі 1930-х рр., яка досі, на жаль, не здобулася на увагу дослідників. Щоправда, “російський” чи в цьому випадку “радянський” Кіплінг відрізнявся від того Кіплінга, якого знав західний читач. Молоде покоління радянських письменників 1930-х рр. захоплювалося у Кіплінга темою могутньої імперії та епічними образами звичайних людей, готових пожертвувати життям задля великої імперської справи. Ці нові кіплінгівські мотиви відповідали потребам сталінського режиму, а образи формували ставлення до нього читачів. З художнього доробку Кіплінга можна виснувати, що радянська держава, комуністична ідеологія і со-

ціалістичне суспільство важливіші за почуття, страждання і долю окремої людини: “Ні правди, ні кривди на світі немає, / Крім тих, що держава нам визначає” (A Death-Bed, 1918).

Комсомольських поетів, серед них і Первوماйського, надихав приклад Кіплінгового Томмі Аткінса, для якого стали найвищими чеснотами обов’язок і покора. Вони хибно зрозуміли всеохопний Кіплінгів імперіалізм і вважали його проявом свого простодушного інтернаціоналізму. Імперіалістичні симпатії Кіплінга обернулися у їхній творчості культом нової радянської імперії – СРСР⁶⁷. Кузбаські шахтарі і далекосхідні будівельники, сільські механізатори і пролетарські митці, відважні льотчики-полярники і невтомні білоруські доярки були для них солдатами імперії, які жертвують особистим людським щастям, щоб реалізувати комуністичний рай, як того вимагає від них радянська держава. Колишні національні меншини, колгоспники-передовики і робітники-ударники, нездатні поділитися своїм життєвим досвідом, раптом долучилися до потужного хору, який славив колосальний державотворчий експеримент. Брати участь у цьому хорі стало привілеєм і священним обов’язком у державі, яку Тері Мартин назвав “the affirmative action empire”.

Кіплінгів образ слухняного й приземленого юного британського рекрута для співців нового радянського світу важив не менше, ніж маршові ритми його віршів. Радянська кіплінгівська поезія зажила надзвичайної популярності під час Великої Вітчизняної війни, коли віддати життя заради спільної справи, як-от Сталіна чи батьківщини-матері, означало щось більше, ніж просто метафоричну місію чи жертвність. У покоління радянських поетів 1930-х рр. навряд чи знайдеться хоч один, за винятком хіба Давида Самойлова (справжнє ім’я Давид Самойлович Кауфман, 1920–1990), кого оминули впливи Кіплінга⁶⁸. В українській літературі ним захоплювалися і ті, хто прийняв більшовизм, як Іван Кулик чи Олекса Влизько, і ті, хто його відкидав, як Олег Ольжич і Дмитро Донцов. Чи не найпоширеніше до образів і тематики Кіплінга в довоєнній українській літературі вдавався Леонід Первوماйський, хоча й використовував його в нестандартний, якщо не еретичний спосіб⁶⁹.

У 1930–1940-х рр. Первوماйський часто звертався до Кіплінга, чію поезію добре знав завдяки близькому другові Олексі Влизьку, одному з

найвірніших українських шанувальників англійського письменника⁷⁰. Кіплінгівська ідея “солдатом, солдатом, солдатом служити” (*The Young British Soldier*, 1895) пронизує ранню комсомольську поезію Первомайського, а в окремих шовіністичних віршах 1930-х рр. звучить ще один кіплінгівський мотив священної служби державі, як-от у вірнопідданському вірші “Сьогодні небо над Москвою...” (1936), де поет переконує: “...наших днів великих слава / Обов’язком лежить на нас”⁷¹. У “Баладі вартових” (1931), крім прямих цитат, розвинено тему зі знаменитої воєнної епітафії Кіплінга “Сонний вартовий” (*The Sleepy Sentinel*)⁷². Образ сапера, який раз по раз зринає в ліриці Первомайського, теж міг постати під впливом Кіплінгових саперів (*Sappers*).

У поетичному циклі “Угорські рапсодії” (1934–1935) Первомайський співставляє кіплінгівську риторичну самозречення та антиколоніальну боротьбу угорського народу, зокрема Шандора Петефі (1823–1849). У багатьох його віршах, як-от у класичному “Сніг летить” (1942), ужито кіплінгівські метафори й рефрени (пор., наприклад, “На марші” (*Boots*)), які передають життєву снагу солдатів, що допомагає їм долати знегоди і смерть⁷³. Навіть коли після війни Первомайський звернувся до інших тем і образів, його творчість захоувала дешицю кіплінгівських воєнних метафор, як у вірші “Після боїв” (1945):

Я й досі солдатом себе почуваю,
Бо звик до солдатської щирої долі.
Недурно ж, повірте, я місце займаю
Між вами – живими, й між мертвими в полі⁷⁴.

Однак між кіплінгівськими радянськими поетами і Первомайським існувала відчутна різниця. Український поет не поділяв войовничого мілітаризму Кіплінга і, на відміну від нього, не готовий був жертвувати людиною задля безликої імперської ідеї. Одні пристосовували Кіплінга до власних текстів, а Первомайський переломлював його у своїй ліриці. Відстань між автором і його мужнім героєм-wartовим для Первомайського була завеликою: він уславлював радше м’яку іронію солдата, ніж його суворий стоїцизм. Російські поети звеличували саможертвоність рево-

люційного солдата в боях за соціалізм в усьому світі, а для Первомайського життя кожного бійця було цінне й неповторне. Співці безсмертного подвигу радянського солдата підкреслювали велич справи, за яку він умирав, а Первомайський наголошував трагедію смерті. Одні вчили радянських громадян терпіти і долати труднощі, а Первомайський учив бути милосердними. Його вартові, оплакуючи смерть Леніна, не стримують сліз, його сапер, іронічний мислитель, сприймає смерть як буденного моторошного співрозмовника. На відміну від більшості своїх сучасників, Первомайський, звертаючись до Кіплінга, олюдноє образи німих солдатів на фронтах громадянської війни в Іспанії і згодом Другої світової. Він робить із солдатів філософів, відкриваючи їхній багатий внутрішній світ, і водночас представляє поетів (Камоєнс, Сервантес, Гайне, Петефі чи Мате Залка) солдатами, нагадуючи, яке вразливе і небезпечне життя поета.

Саме про це кіплінгівська балада “Сапер і смерть” (1943) Первомайського. Своєрідний філософський діалог, у якому іронічний мислитель опановує смерть, поводяться і нею запанібрата, ґрунтується на звичці сапера вголос розмовляти зі смертельними мінами:

Сапер тримає смерть в руках
І з нею розмовляє,
Мов то його одвічний фах,
Мов інших він не знає⁷⁵.

Звичка говорити дає саперові – мовчазному, серйозному й суворому рядовому – владу над смертю і руйнуванням. Але це не все. Первомайський підносить сапера ще вище і робить з нього свого двійника, котрий, подібно до поета, відсуває жорстоку реальність, вигадуючи образи і наділяючи їх голосами. Скажімо, в “Івангороді” (1942) рядовий на варті коротає час і розганяє нудьгу, декламуючи вірші:

Що ж, були пригоди й гірші,
Певно, в кожного із нас.
Я стою й читаю вірші,
Щоб минав скоріше час⁷⁶.

Так солдати Первомайського здобувають голоси, стаючи мислителями, поетами і філософами в шинелях. Їхня самоіронія долає величний кіплінгівський патос. Перемога для них “молода і щаслива, як наш батальйонний горніст”, а ті, що вижили, пам’ятають вибухи бобм і снарядів, “Як номер пам’ята старий солдат / Своєї трьохлінійної рушниці”⁷⁷.

Якісь поетичні рішення Первомайського могли походити з його глибокої приязні до Олекси Влизька, чийм талантом він захоплювався⁷⁸. Влизько любив уголос декламувати вірші, зокрема й улюбленого Кіплінга, і в 1920-х рр. у Харкові нерідко робив це просто посеред вулиці, лякаючи перехожих. Первомайський писав про Влизька як про надзвичайно талановитого юнака, майстра блискучих рим і заворожливих ритмів, який боровся з хворобою, нечуваною для поета. Внаслідок скарлатини у підлітковому віці Влизько втратив слух і з часом розучився говорити. Його прилюдні появи були справжнім кошмаром: не чуючи і не контролюючи власний голос, він любив читати свої вірші, чим жахав людей, які не знали про його хворобу і не уявляли міру його фізичних вад. У проникливому спогаді про друга Первомайський наголошував не так кіплінгівські образи у Влизька, як його відчайдушні спроби повернути собі голос. Саме глибока симпатія до поета, приреченого на можливу німоту, а не майстерні кіплінгівські варіації Влизька, визначала ставлення Первомайського до нього, а відтак і до Кіплінга⁷⁹. Трагічна доля Влизька, страченого разом з багатьма іншими діячами українського національного відродження, тільки зміцнила віру Первомайського в те, що людина важливіша за ідеологію.

Трансформуючи Кіплінга для власних поетичних цілей, Первомайський переосмислив засадниче для англійського поета поняття обов’язку. Попри численні автопортрети Первомайського в жанрі “митець як старий солдат” і глибоке почуття обов’язку, засвідчене в спогадах про нього, його “обов’язок” не мав нічого спільного з солдатським беззаперечним виконанням наказів. Первомайський визнавав лише один обов’язок – вірність власним темам і етичним принципам. Єврейські образи і теми проявилися у всіх текстах Первомайського 1920–1930-х рр., у пізній творчості він знову повернувся до них, хоча свої українсько-

єврейські симпатії міг висловлювати лише півголосом. За це він заплатив високу ціну.

Пережити Голокост

У 1943 р. в нарисі “Учитель історії” Первомайський написав про свого героя: “Війна зійшла зі сторінок підручника історії і крокувала шляхами його батьківщини”⁸⁰, – а 1941 р. він сам пішов добровольцем на фронт. У посвідченні 1942 р. сказано, що його призначено “інструктором-літератором фронтового радіо Ю[го-]З[ападного] [фронта]”⁸¹. Разом з армією Первомайський відступав на схід, у Росію, покидаючи південно-західний регіон, інакше кажучи, Україну. Це був важкий шлях. На кордоні України він узяв жменю землі на згадку про рідний край, а незабаром написав:

Я на шляху підняв шматок землі,
Обмитої осінніми дощами.
Важкий і темний, він в руці холов,
Мов бідне серце, що згубило кров.
Пожежею війнула тьма над нами.
Гукнув гудок – я до машин побіг,
Ми далі йшли, повільно і невпинно,
Та кинути на шлях я вже не міг
Шматок землі твоєї, Україно!⁸²

Ця історія – один із його найпатріотичніших віршів, освідчення в любові до України в мить розлуки з нею. Його почуття втілено в образі шматка української землі, піднятого на дорозі, – все, що залишилося поетові від шляху, яким “земля обітована людству гряде, осяяна блиском”.

У вірші, написаному в жанрі балади, деталі фронтових буднів поєднуються з гіркими почуттями й останніми надіями автора:

Це все, що залишилося мені
На спогад про мої юнацькі дні,
Про край, де я зростав і зрів душею,

Про рідний степ, і ріки, і горби,
Про стан похилий сивої верби,
Що засмутилася над течією
Минулого мого... Шматок землі!
На серці в мене він лежить незмінно,
У струм один і гнів мій, і жалі
Єднаючи з тобою, Україно!

Образ шматка рідної землі повторюється в кожній строфі і перетворює вірш на сповнений поетичної сили плач над долею України. Розповідають, що коли Первомайський прочитав його в крижаній Москві взимку 1942 р., Павло Тичина не знайшов слів передати свої почуття, а Максим Рильський вигукнув “Яка мова!”.

Збірка віршів “Земля” (1943), до якої увійшов однойменний вірш, принесла Первомайському славу одного з найкращих радянських поетів і Сталінську премію 1946 р. Ілья Еренбург і Васілій Гроссман так само поділяли войовничість і патріотизм Первомайського й ототожнювали себе з народом і землею, яку загарбав і сплюндрував ворог: є свідчення про їхню фронтову дружбу з автором “Землі”. Всі чотири роки війни Первомайський пройшов воєнним кореспондентом, у документі 1945 р., виданому “майору Первомайському-Гуревичу Илье Шлемовичу”, вказано, що він “состоит на действительной военной службе в должности военкора ‘Правды’”⁸³. Звеличуючи життєву силу і стоїцизм рядових солдатів, Первомайський відступав з армією від Києва до Сталінграда, а потім у напрямку на захід дійшов до Румунії, Австрії й Угорщини⁸⁴. Він не жив під німецькою окупацією, його оминула доля радянських військовополонених у концтаборах. Перед тим як гітлерівці захопили Київ, Первомайському вдалося вивезти в евакуацію свою єврейську родину – дружину Євдокію Певзнер, їхню єдину доньку Сусанну Гуревич і тещу БERTУ Певзнер. Важко сказати, коли саме він зіткнувся з усім тим, що сталося з євреями протягом Другої світової війни, але Голокост посів помітне місце у його творчості.

Первомайський уникає епічності, розповідаючи про війну. Шукаючи непересічних засобів передати трагедію своїх одноплемінників, він

скорочує відстань між автором і героями, долає відстань між ними для того, щоб уявити себе на краю щойно викопаної розстрільної ями й ототожнити себе з жертвами Голокосту. У віршах про Голокост Первомайський бачить себе очима східноєвропейських євреїв в останні моменти їхнього життя. Власний голос долинає до нього з крематоріїв і братських могил, турбує його свідомість і бентежить поетичну уяву. У 1944 р. уродженець Києва Ілья Еренбург у вірші про трагедію Бабиного Яру теж написав: “Я слышу, как из каждой ямы / Вы окликаете меня”⁸⁵.

Друга особа множини в Еренбурга стає першою особою однини у Первомайського, який воліє ліричну близькість замість епічної відстані. Він волає до самого себе з ями, як наче винна свідомість і позбута єврейськість автора звертаються до його убезпеченої української самосвідомості. Іноді ці вірші про Голокост звучать так, ніби це Ілюша Гуревич плачеться Леоніду Первомайському, ніби німотний єврей, який живе в авторі, звертається до свого оприявленого українського альтер его. Дистанціюватися від Голокосту для нього означало зрадити: масова загибель євреїв стала частиною особистого досвіду Первомайського, хоча сам він цього досвіду не знав. Постійна тема Голокосту в його поезії і прозі свідчить, що він ототожнював себе не лише з українським поетом, який пише про звірства нацистів, а й з євреєм, який відчуває вину, бо вцілів у Голокості.

Ставлення Первомайського до Голокосту найкраще вочевидне те, як він сприймав поезію і життєвий шлях Міклоша Радноті (справжнє Міклош Глаттер, 1909–1944), угорського поета єврейського походження. Хоча під час масових розстрілів угорських євреїв Радноті прийняв католицизм, його все-таки депортували на територію Югославії, а потім відправили в концтабір Гайденау, але по дорозі конвоїр жорстоко побив його і застрелив⁸⁶. Коли через півтора роки відкрили братську могилу, тіло Радноті впізнали по зошиті з віршами, які він записував до останніх годин свого життя. Вдова Ніколая Чуковського згадувала: “Уже после смерти Николая Корнеевича вышла вышла книжка стихов венгерского поэта Миклоша Радноти в переводе Л. Мартынова, Д. Самойлова и Н. Чуковского. Я послала ее Первомайскому. Он ответил мне взволнованным письмом. Трагическая судьба Радноти, расстрелянного

немцями при отступленні, вбудоражила его воображение, и он драматично описал в письме последние часы его жизни”⁸⁷.

Первомайський відповів словами вдячності і захоплення:

Есть у Радноти две строчки, ради которых стоило пройти все круги ада, он сказал их за всех, не обретших голоса, умерших молча, с тем же сознанием:

И буду я убит за то, что не жесток,
И потому, что сам я не убийца.

Если бы он написал *только эти* строчки, их было бы достаточно, чтобы встать в один ряд с самыми чистыми сердцами человечества, которые предпочитали собственную гибель, но не склонялись перед ложью и насилием⁸⁸.

Інтерес Первомайського до постаті Радноті переріс в незриме отожднення його з угорським поетом. Первомайський переклав кілька пізніх віршів Радноті, а згодом використав один із його засадничих мотивів – “краще бути жертвою, ніж катом” – у творчості і в житті. Він поставив його в центрі свого поетичного осмислення Голокосту, бо вважав, що серед масових руйнувань і вбивств, “коли не замкне грізний гомін в розколинах землі”, а комини виносять “у небо разом з димом людський прах”,

Собі поети право залишають,
Всі інші відкидаючи права:
Належати до тих, кого вбивають,
А не до тих, хто холодно вбива.

Останні слова Міклоша Радноті збігаються з етичним кредо Первомайського, ніби саме його, Леоніда Первомайського пішки гнали в Гайденау і розстріляли. Можливо, Первомайський знав, що Радноті, як і він, був свреєм з подвійною ідентичністю.

Напевне, існували й інші причини, чому Первомайський ототожнював себе з Радноті, а його внутрішній монолог сприймав як імператив для

митця, але була серед них і найважливіша. Підхопивши естафету вбитого угорсько-єврейського поета і зробивши його позицію своїм кредо, Первомайський розвинув одну зі своїх засадничих ідей: голос безмовної жертви – це голос найвищої істини, і поет повинен розгадати, породити і оприявнити цю рівність. Щоб зрозуміти, як Первомайський приймає й універсалізує етику ненасильства Радноті, варто порівняти його ставлення з трактуванням російського поета й перекладача Давида Самойлова, який присвятив угорцеві “Фантазію о Радноті”. Солдати десь на дорозі біля Оранієнбаума зустрічають циганський фургон, з якого визирає одягнутий в лахміття божевільний старий дід і кричить: “Я – Радноті Миклош, / Великий венгерський поет”. Багато пізніше Самойлов дізнався, що поет “Погиб совсем молодым / В Сербии, в лагере смерти”⁸⁹, і це постфактум увиразнює божевільня старого волоцюги. Самойлов повторює, що добре запам’ятав, як дід горлав, що він Радноті Миклош, але здивування й недовіра стоять між ним і старим циганом. Парадоксально, але цей вигаданий образ безумця, який усупереч очевидному називається поетом, загиблим під час Голокосту, певною мірою перегукується з мовчазною солідарністю Первомайського з Радноті.

Хай там що, Голокост, зокрема Бабин Яр, – ключовий момент у переозначенні Первомайським своєї ідентичности. Події Бабиного Яру досі непросто досягнути і художніми засобами показати криваву розправу над 30 тисячами євреїв в останні дні вересня 1941 р. На відміну від багатьох українсько-єврейських поетів, як-от Абрам Канцельсон, Первомайський не описує різанину в Бабиному Яру з безпечної відстані оповідача і не проклинає нацистів. Злочинці й кривдники не мають права бути почутими і не варті слів. Натомість він промовляє устами батька, який за мить до загибелі звертається до сина, ніби востаннє заколисує:

Стань біля мене, стань, мій сину,
Я прикрию долонею твої очі,
Щоб ти не побачив своєї смерті,
А тільки кров мою в пальцях на сонці
Ту кров, що й твоєю стала кров’ю
І зараз вилитись має на землю...⁹⁰

Тут також Первомайський вдається до самоототожнення з жертвами насильства. На краю могили він виявляє нові родинні зв'язки і в такий спосіб олюднює страту. Цей вірш нагадує епізод про Голокост у романі Васілія Гроссмана “Жизнь и судьба”, читати який Первомайський не міг. У Гроссмана бездітна Соф'я Левінтон, заміжня за неєвреєм, гине в газовій камері разом з хлопчиком-сиротою Давидом. Вона притискає його до себе, і остання її думка: “Я стала матерью”⁹¹.

До трагедії Бабиного Яру Первомайський звертався і в прозі, як і раніше, змальовуючи українсько-єврейські стосунки в найбільш незвичних і несприятливих обставинах – Київ напередодні бійні в Бабиному Яру. В оповіданні “Вулиця Мельникова” Первомайський вибрав перспективу, яка тематично перегукується з оповіданням Бориса Ямпольського “Десять ліліпутів на одной кровати”, де стосунки між десятима цирковими ліліпутами (безсумнівно слов'янського походження) і зденаціоналізованим власником квартири, де вони живуть, напередодні розстрілів у Бабиному Яру метафорично зображено як стосунки між євреями і неєвреями під час Голокосту⁹². У Первомайського сюжет розгортається в інакшій перспективі. Перед самою війною юний єврей Мося з Коростишева і українка Клава з-під Лебедина на Сумщині приїхали до Києва в пошуках роботи, познайомилися на танцях у клубі і закохалися. Але “Вулиця Мельникова” – не банальна любовна історія колишніх містечкового єврея й української селянки. Клава завагітніла, і її пологи збігаються з останнім днем київських євреїв. Мосі немає, він уже на фронті. Клава читала й розуміла, на що натякають німецькі накази про євреїв, розвішані на київських вулицях. З тривожними передчуттями вона марно виглядає свого коханого кучерявого Мосю в єврейському натовпі, який повільно рухається вулицею до Бабиного Яру. Її стискає страх за Мосіне життя і біль від перейм. Повернувшись додому до тьоті Насті, яка дала їй притулок, Клава зізналася їй про національність майбутньої дитини, і тепер у господині є всі підстави донести на неї нацистам. На піку болісних перейм Клавін страх матеріалізується: в кімнату заходять німецький солдат і двоє поліцаїв з перевіркою паспортів.

Народження українсько-єврейської дитини стає моментом істини. Коли Клава розповіла тьоті Насті про Мосю, та тільки сплеснула ру-

ками, веліла мовчати і з острахом подивилася на її “єврейський” живіт. Але коли нацисти обшукують помешкання, вона видає Клаву за свою племінницю, православну, з питомо українським прізвиськом у паспорті. Тієї миті, коли народжується хлопчик, а поліцаї йдуть геть, тьотя Настя перетворюється на українську Мадонну з єврейським немовлям. Натомість у “Десяти лилипутах” Ямпольського (Первомайський читав їх до того, як написав своє оповідання) господар не знає, що робити зі своїми квартирантами, яких їхній цирковий антрепренер покинув напризволяще перед окупацією Києва: він сумнівається, що вони “нормальні” або навіть “православні” і з міркувань безпеки передає їх у руки тих, хто відповідає за підготовку Бабиного Яру до масових розстрілів. Первомайський пропонує інший фінал: чи то з жіночої солідарності, чи то з почуттів, які долають національні і релігійні бар’єри, тьотя Настя не віддає хлопчика нацистам. Вона навіть уважає його і своїм також – “нашим”, і лагідно називає його незабутнім українським словом, у якому легко впізнати єврейський корінь: “А вони думали, що ми їм віддамо його... що ми віддамо їм нашого хлопчика, нашого шмаркачика... А ми не віддамо!”⁹³. Остання фраза тьоті Насті передає крамольну суть оповідання Первомайського. Незалежно від того, скільки добрих неєвреїв реально було в Києві 1941 р., найважливіший урок “Вулиці Мельникова” полягає в тому, що гнані й упересліджені можуть і повинні протистояти насильству. Прикметно, що першими на цю ризиковану справу зважилися жінки.

До теми Голокосту Первомайський звернувся і в найвідомішому своєму творі – романі “Дикий мед” (1963). В основу роману лягли події, що передували битві на Курській дузі, одній з переломних у Другій світовій війні. За незвичайних обставин зустрічаються стрілок-єврей Шрайбман і воєнний фотокореспондент Варвара Княжич – солдати, чия роль на війні для простих людей не очевидна. Звісно, Первомайський не міг відкрито заперечувати поширене упередження, нібито євреї “воюють у Ташкенті” чи “на Ташкентському фронті”, але його солдат-єврей сидить в окопі на передовій і сам цей контекст спростовує усталену думку. На противагу цьому він малює Варвару в протистоянні з чоловіками-фронтівиками, які неохоче їй допомагають і ставляться до неї з ледь прихованою поблажливістю, а то й неприхованою зневагою.

Варвара Княжич прибуває на фронт напередодні Курської битви з секретним завданням сфотографувати новий німецький танк “Тигр” (Panzerkampfwagen VI), на який робив ставку Гітлер у наступі 1943 р. і про який мало що знала радянська розвідка. Розповідь обертається до-вкола цієї фотографії і наголошує роль Варвари як митця, котрий створює зорові образи і якоюсь мірою є двійником Первомайського. На завданні вона зустрічає двох стрільків-бронейників, вірменина Гулояна і єврея Шрайбмана. До війни Шрайбман працював на взуттєвій фабриці у Києві, тепер він разом з Гулояном прикриває Варвару, доки вона фотографує танк, і віддає життя за успіх її справи⁹⁴. Але для Первомайського Шрайбман – це не лише приклад єврея на передовій, за його допомогою письменник показує читачеві подібність між долею жінки і долею єврея на фронті. Ось діалог генерала Костецького і Варвари під час вручення нагород:

- Рядового Шрайбмана убито, товаришу генерал...
Костецький відповів не їй, а своїм думкам:
- Орден Вітчизняної війни першого ступеня буде надіслано на зберігання родині Шрайбмана.
- Родина Шрайбмана на окупованій території, — сказала вона, ковтаючи новий жмуток сліз, що підступив їй до горла.
- ...буде вручено родині нагородженого після звільнення тимчасово окупованих територій⁹⁵.

Варвара добре знала, що означає для євреїв залишитися на окупованій території. Вона розуміє, що ніхто не вшанує пам’ять солдата-єврея і нікому ця шана і пам’ять не потрібні. Самотність Шрайбмана абсолютна. Навіть воєнний кореспондент не хоче писати про нього у статті, позбавляючи голосу й імені: Шрайбман заважав йому і “він згадав про нього мимохідь, як Гулоянового напарника, не називаючи прізвища. ‘Все одно Шрайбман вже мертвий, і слава йому непотрібна’”⁹⁶.

На відміну від чоловіка-журналіста, Варвара, неєврейка і жінка, повністю ототожнює себе зі Шрайбманом, з його очевидно загиблою родиною, з переслідуваними євреями. Варвара говорить за безмовних – це те,

що сам Первомайський уважав своїм завданням, але в цьому романі він передав його жінці. Жінка на фронті, яку дехто зневажає, але хоч-не-хоч мусить з нею співпрацювати, краще за інших розуміє, що значить бути євреєм на фронті. І хоча завдяки секретності свого завдання їй вдається подолати “чоловічу опозицію”, це не означає, що вона використала і забула двох неросіян, які допомогли це завдання виконати.

Жінка-воєнкор у суто чоловічому армійському середовищі, Варвара впізнає товариша по нещастю. Шрайбман рятує її місію, а може, й життя, і Варвара повертає борг Шрайбману, якого упереджені військові прирікають на забуття й неславу. Антиколоніальні етичні принципи Первомайського і його героїні несподівано оприявнилися в ході редакційних поневірянь “Дикого меду”. Переконаний демократ Александр Твардовський відмовився друкувати російський переклад роману у своєму знаменитому “Новом мире”, бо йому не сподобалася, що у воєнному творі головна героїня – жінка! Чи усвідомлював Твардовський, що Варвара викриває його засадничо імперські принципи, а водночас і межі ідеології шістдесятників? Близька перспектива, з якої Первомайський писав про Голокост і єврейські теми у сорокових-шістдесятих роках, вражає ще й тому, що й сам письменник став жертвою антисемітської кампанії кінця 1940-х рр. і вперше в житті опинився серед гнаних і принижених, з якими метафорично ототожнював себе у своїй творчості.

“Безрідний космополіт”

Щойно Червона армія взяла Київ, Первомайський приїхав додому – квартира стояла пустою, довоєнний архів пропав, книжки згоріли, а піяніно забрали собі сусіди. Навіть Сталінська премія другого ступеня 1946 р. за поетичні збірки “День народження” і “Земля” не змогла підсолодити гіркоту втрати й замінити йому знищені архів і бібліотеку. Саме тоді радянська преса на якийсь час піднесла письменника на вершину слави. Ніколи ні до, ні після того про Первомайського не писали так прихильно і не ставили його так високо. У 1945 р. з’явилося кілька важливих критичних статей про його поезію і прозу. У них підкреслювався “стоїчний роман-

тизм” Первомайського, “обобщенно-философический характер изображения событий”, притаманний його поезії, яка стала “продолжением традиций русской элегии и стансов”⁹⁷. А коли “Литературная газета” оголосила, що Первомайського разом з російськими поетами Алексеем Сурковим, Павлом Антокольським і Александром Твардовським удостоєно найвищої державної нагороди в галузі літератури, слухняна радянська критика вибухнула оплесками⁹⁸. Сталінська премія могла б стати бронєю для Первомайського під час керованої з Москви кампанії 1947 р. проти націоналістичних ухилів у творчості видатних українських письменників Максима Рильського (1895–1964), Юрія Яновського (1902–1954) й Івана Сенченка (1901–1975) та пізнішої кампанії проти письменників єврейського походження, але без нападок на нього не обійшлося. У своїх злобних виступах тодішній голова Спілки радянських письменників України Олександр Корнійчук (1905–1972) окремо похвалив Первомайського, хоч і м’яко покартав його за неправильне трактування класової боротьби в романі у віршах “Молодість Брата”⁹⁹. Суворіших обвинувачень Первомайський уникнув завдяки тому, що й сам брав участь у наклепницьких виступах проти Рильського, Яновського й Сенченка. Але влада милувала недовго. Незабаром Первомайський зрозумів, що попередю нові суворі випробування, можливо, підступніші й небезпечніші, ніж чотири роки на війні.

Наприкінці 1940-х рр. радянських євреїв, яких завжди вважали найлояльнішою національною меншиною в Радянському Союзі, приголомшила розпочата Сталіним масштабна антисемітська кампанія. Останні дослідження стверджують, що цю кампанію не було спрямовано проти євреїв як таких. Історики доводять, що її мішень – один із багатьох радянських етносів, який після заснування 1948 р. держави Ізраїль раптом перетворився на ще одну “діаспорну національність”¹⁰⁰. Але обставини, спроможні змінити наше розуміння політичної історії, можуть не зачіпати історію культури, в цьому випадку сприйняття і реакцію жертв кампанії 1948–1949 рр., яка швидко докотилася і до Первомайського. Сава Голованівський і більшість мемуаристів, котрі писали свої спогади в добу Брежнєва й Щербицького, обережно розповідали, що “післявоєнні роки склалися

несприятливо для Первомайського”, коли йому доводилося “визнавати свої неіснуючі помилки і каятися у невчинених гріхах”¹⁰¹.

На практиці ця кампанія поступово перетворювалася на інспірований державою погром, особливо серед еліт єврейського походження. У 1948 р., звітуючи в Кремль про успішне виконання партійних постанов про журнали “Звезда” й “Ленинград”, українське партійне керівництво зіштовхнуло єврейських і українських письменників. Саву Голованівського примусом втягнули в кампанію проти найкращих українських поетів, яких прихвосні режиму звинуватили в українському націоналізмі. У своєму ганебному виступі на зустрічі з білоруськими письменниками в Мінську 24 грудня 1948 р. Голованівський висунув жахливі закиди на адресу Максима Рильського, одного з чільних представників “розстріляного відродження”, котрий дивом пережив чистки української інтелігенції 1930-х рр.¹⁰² А вже наступного року Голованівський, Первомайський, інші українські літератори єврейського походження самі стали об’єктом полювання на відьом, цього разу безрідних космополітів – евфемізм, який вигадав для євреїв Сталін. Тепер Кремль залучив кількох впливових українських письменників до нападок на євреїв.

Щоб нейтралізувати вплив євреїв у культурі, Сталін напередодні антисемітської кампанії наказав ліквідувати Соломона Міхоелса (1890–1948), голову Єврейського антифашистського комітету і головного режисера Державного єврейського театру в Москві (ГОСЕТ). Їдишомовні письменники в Україні, сусіди Первомайського по “Роліту”, не сумнівалися, що смерть Міхоелса – частина добре продуманого плану. Незабаром очільників Єврейського антифашистського комітету, а це були головно їдишські літератори, заарештували, обвинувативши у шпигунстві на користь різних іноземних розвідок. Хвиля терору захопила радянських євреїв невідомо на який час. Ті, хто уникнув арештів, мусив за це публічно каятися, звинувачений у “плазуванні перед Заходом” і “нехтуванні соціалістичною батьківщиною”. На відміну від більшості своїх колег, каятися Первомайський відмовився. Він рішуче заперечував будь-які звинувачення, стоїчно терпів нападки і відкинув можливість “суду чести” на відкритому засіданні Спілки письменників.

Первомайський і Голованівський залишили тільки короткі згадки про часи переслідувань, однак окремі деталі впливають зі спецповідомлення “Про реагування інтелігенції м. Києва у зв’язку з розпуском Єврейського антифашистського комітету й арештами єврейських націоналістів” міністра державної безпеки УРСР генерал-лейтананта Сергія Савченка тодішньому першому секретареві ЦК КП(б)У Микиті Хрущову. Поет Андрій Малишко (1912–1970), описуючи підозрілу реакцію київських письменників на арешти радянських єврейських діячів, зокрема, розповідав: “...Соседи видели в окно как поэт ПЕРВОМАЙСКИЙ, узнав об аресте ГОФШТЕЙНА и особенно ФЕФЕРА, хватался за голову и бился головой об стол в своей комнате. Затем наливал из бутылки водку и глушил ее стаканами: он, негодяй, боится за свою шкуру...”¹⁰³

Як стверджує Сергій Пархомовський, свідчення Малишка дуже сумнівні: Первомайський жив на п’ятому поверсі і сусіди не могли бачити його у вікно, крім того, він не зв’язався Малишкови за пляшкою¹⁰⁴. Чи пив би Первомайський менше, якби арештували когось одного, скажімо, Гофштейна? Можливо, Малишків наклеп і згадка про це у звіті міністра держбезпеки свідчать, що владники і їхні маріонетки в СРПУ сприймали Первомайського як типового “безрідного космополіта”. В очах Малишка він досі був не українським поетом, а Іллею Шльомовичем Гуревичем, єврейським паразитом на чистому тілі української літератури, зляканою пухлиною, яку, за словами Юрія Смолича на письменницькому пленумі про “космополітів”, треба вирізати. Так у 1949 р. Первомайський раптом виявив, що він, автор кількох десятків книжок українських віршів і прози, глибоко закорінених в Україні, її землі й культурі, насправді лише єврей, безрідний кочівник, позбавлений будь-якого зв’язку з землею, на якій живе. Тепер він не міг претендувати навіть на шматок української землі. Тоді, мабуть, уперше Первомайський зрозумів, що відчували українські письменники у 1920-х рр., яких обвинувачували в націоналізмі.

Нападки на Первомайського почалися внаслідок запобігливої реакції української влади на постанову ЦК ВКП(б) “Об одной антипатриотической группе театральных критиков”, спрямовану передусім проти літераторів єврейського походження¹⁰⁵. Послугуючись створеною в Москві фразеологією нетерпимости, Любомир Дмитерко (1911–1985),

один з очільників СРПУ і добровільний інформатор, з трибуни II пленуму Правління СРПУ виголосив огидні звинувачення на адресу українських критиків, публічно викривши їх як євреїв і суспільних паразитів. Патріотичний каральний меч Дмитерка впав на голови таких безрідних космополітів, як Я. Ган (Каган), Ю. Мартич (Фінкельштейн), Л. Жаданов (Ліфшиць), Г. Гельфандбейн, Л. Юхвід та інші. Для тих, хто сумнівався у їхній зрадливій подвійній ідентичності, Дмитерко просто навів у дужках справжні імена слідом за українськими псевдонімами. Хоча він помилював Первомайського і не викривав його персонально, проте назвав його серед інших безрідних космополітів поруч з Абрамом Гозенпудом, українським музикознавцем і “запеклим низькопоклонником, що залюбки плазує перед усім чужим, іноземним”.

Аналізуючи доповідь Первомайського “Леся Українка і сучасність”, виголошену на засіданні Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР 1946 р., Дмитерко підкреслив: “Як і Гозенпуд та інші, Л. Первомайський на кожній сторінці своєї доповіді підтверджує, що єдиним критерієм цінності Лесі Українки є її місце в світовій літературі, її зв’язок з світовою літературою. Імення Гейне, Жорж Занд, Бічер-Стоу, Деборд-Вальмор, Броунінг, Віже-Лебрен та інших іноземців та іноземок так і миготять перед очима”¹⁰⁶. Тобто показуючи місце Лесі Українки в західному літературному каноні, Первомайський намагався протягнути в радянську літературу “шкідливі концепції, програмні для всіх космополітів”. Він нібито виривав Лесю з контексту братніх слов’янських радянських літератур і ставив її в чуже буржуазне середовище, підносив уселюдське понад класове, вітчизняне і радянське, ще й наважився вказати на залежність Лесі Українки від поезики Генриха Гайне. Та хоч які скандальні ці речі, письменник заслуговував не більше, ніж на сувору догану, проте виявилося, що “є у Л. Первомайського і гірші речі”.

Сьогодні малоімовірно з’ясувати, хто з літературних асистентів Дмитерка допоміг йому обвинуватити Первомайського в сіоністських симпатіях – страшному злочині після суду над Єврейським антифашистським комітетом, декому з членів якого висунули таке саме звинувачення. Схоже, Дмитерко не дуже добре знав ранні твори Первомайського, а тому навряд чи міг сам виметикувати той скрупульозний і вбивчий літе-

ратурний аналіз, з яким виступив на пленумі. Далі в доповіді він спирався на інквізиторське прочитання теперішніх воєнних віршів Первомайського, порівнюючи їх з його ранніми творами на єврейську тематику.

Виявилося, що до збірки “Солдатські пісні” Первомайський, тоді радянський воєнний кореспондент у Румунії, включив вірш, у якому ліричний герой зізнається: “По дорозі на дальню Синаю / Снігом пам’ять мою замело”. Дмитерко правильно припустив, що Первомайський мав на увазі румунське містечко, але образність вірша, наголосив він, заперечує таке спрощене прочитання. У вірші сказано:

Що було то? Обличчя чи голос?
Несподіваний крик з темноти?
Мов крилом, мов ножем розкололось
Темне небо — з’явилася ти.
Як пройшла ти, не маючи сили?
Даль яка, і печаль, і п’їтьма...
Подивись на солдатські могили,
Чи й моєї між ними нема.
Я живий ще, я тут, за снігами,
І вітри замітають мій слід,
І три тисячі верст поміж нами,
І, можливо, три тисячі літ¹⁰⁷.

Дмитерко порівняв образи й метафори цього вірша з маловідомим нарисом з книжки Первомайського “Блокнот блукань”: там є старенька єврейка з Прилук, яка їде до дочки в Хайфу, бо з рідною землею її нічого, крім могил, не зв’язує. У цьому ранньому творі, який Дмитерко детально не розбирає, бабуся просить свого попутника Первомайського, якщо він буде в Прилуках, сходити на кладовище і попросити у її могил пробачення за те, що вона їх покинула. “Мене не ваблять могили. Я не виконаю її прохання”, – відповідає неначе самому собі комсомолец Первомайський¹⁰⁸.

Провівши паралелі між могилами в ранньому нарисі Первомайського й у вірші, написаному під час війни, Дмитерко доходить висновку, який

звучить наче вирок. Румунське місто Синая, переконує він, викликало у Первомайського “хворобливу асоціацію з горою Сінай, на якій, згідно з легендою, три тисячі років тому проголосив свої закони Мойсей”. Більше він нічого не порівнює, але й так ясно, що невідомий голос у вірші – це голос старої єврейки, а письменник нарешті прийшов до могил, адже саме “три тисячі літ” розділяють законодавця Мойсея і Первомайського. Мало того, на думку Дмитерка, який наводить ще одну цитату, насамкінець Первомайський зізнається, що біблійні алюзії – це “Все, що в мене зосталося й є”. Як може радянський поет, обурено вигукував Дмитерко, дозволяти собі такі асоціації й визнання?

У резолюції пленума Первомайського вже названо серед інших українських письменників і критиків єврейського походження. Його звинуватили в “занепадницьких мотивах”, “ідеях безрідного космополітизму та буржуазного націоналізму”¹⁰⁹. В пресі почалася кампанія проти письменника, хоча органи безпеки його не чіпали, ймовірно, тому що Микола Руденко (1920–2004), відомий у 1970-х рр. дисидент, а в 1949 р. секретар парткому СРПУ, відмовився давати на Первомайського негативну характеристику. Можливо, це один з проявів підступної політики влади, яка хотіла принизити, але не знищити поета. Первомайський опинився в ситуації тривожної невизначености, яку ще більше згущували арешти серед їдишомовних літераторів, серед яких були його друзі і про чію долю ніхто нічого не знав, та реакція колег-письменників.

Виступ Дмитерка на пленумі СРПУ оприявнив, хто як ставиться до цього з присутніх. Одні схвалювали публічні нападки на Первомайського, Мартича і Голованівського та дорікали Рильському й Бажанові за стриману критику безрідних космополітів. За інформацією МДБ, навіть найпоміркованіші письменники погодилися після пленуму, що дискусія вийшла щирою і корисною. Первомайський одразу зрозумів, звідки виростає ця кампанія. За повідомленням міністра держбезпеки, після пленуму поет нібито говорив, що йому ясно – критику санкціоновано згори: “Сегодня – меня и ГОЛОВАНОВСКОГО, завтра – других... все идет как по маслу”¹¹⁰.

Те, що нападники не зробили однією атакою, вони досягнули затяжною облогою. Первомайського цькували кілька років за допомогою стат-

тей у пресі, обвинувачень на засіданнях СРПУ, анонімок, організованої і контрольованої державою хвилі народного обурення, які викривали його вигадану підривну діяльність. Первомайський впав у депресію і в розмовах з євреями переходив на їдиш. Лев Дроб’язко згадував, як він якось зустрів біля “Роліту” Беллу Кіпніс, дружину їдишомовного письменника Іцика Кіпніса. Белла Кіпніс сказала: “Первомайський переживає важкі часи. Сьогодні він заговорив зі мною на їдиш”. Дроб’язко пояснював: “Щоразу, коли Первомайський наштотхувався на чергові конфлікти з владою, він навмисне переходив на їдиш у щоденному житті”¹¹¹.

Десь у той час Володимир Сосюра, сусід Первомайського, написав про нього епіграму:

Іде сумний і хмурий, як зуав.
Його лице немов таке ізроду,
немов на ньому біль намалював
трагедію єврейського народу¹¹².

Попри всі негаразди, Первомайський теж далі писав сатиричні епіграми, передусім на Дмитерка і його кліку, але були моменти, коли й епіграми не допомагали протистояти вербальному насильству письменницьких і владних установ¹¹³.

За кілька місяців по смерті Сталіна Первомайський вирішив відкрито означити своє ставлення до жорстокости режиму і безголосих жертв, зафіксувавши його чорним по білому. Країна ще не оговталася від смерті Сталіна, відлига ледь почалася, скрізь панував страх, тому поетичний експеримент Первомайського 1953 р. здається самогубством. Тоді ще ніхто не наважився виступити проти Сталіна чи засумніватися в його безсмертних рішеннях. І на цьому тлі Первомайський, схоже, був одним із небагатьох письменників у Радянському Союзі, хто публічно підважив авторитет Сталіна і вітав виправдання десяти кремлівських лікарів. Звісно, він вдався до езопової мови і незвичного жанру – дитячих віршів, але його слова набули далекосяжного, якщо не бунтарського звучання.

У листопадовому числі “Літературної газети” за 1953 р. Первомайський надрукував кілька дитячих віршків, в одному з яких були

такі рядки: “Що нам робити, / Щоб я не хворів? / – Слухати / В усьому й завжди / Лікарів!”¹¹⁴. Через дев’ять місяців після “справи лікарів” і несподіваної смерті Сталіна це було ризиковане твердження. Якщо погодитися з цим алегоричним прочитанням вірша, слід визнати, що він натякає серед іншого й на те, що Сталін помер, бо не слухався своїх лікарів, а лікарі заслуговують лише на вдячність і захоплення. Прикметно, що Первомайський обрав лікарів не тому, що вони євреї, а радше тому, що вони жертви цькування і тортур: страждальці мають нагоду краще за інших пізнати цей режим, вони уособлюють найвищу правду про режим, до них треба особливо прислухатися, бо вони знають його політичний діагноз. Таке тлумачення не видається зовсім неймовірним з огляду на пізніший ненасильницький опір Первомайського його найзатятішим ворогам.

Київський “диспут” 1956 р.

Дуальна українсько-єврейська ідентичність Первомайського знову потрапила під вогонь 1956 р., коли на письменника публічно напався Микола Шеремет (1906–1986), плодовитий автор п’яти десятків книжок псевдопатріотичних радянських віршиків, позбавлених будь-якої літературної вартості, представник вульгарної догматичної критики. Вороженча Первомайського й Шеремета сягала ще часів Будинку літератури імені Блакитного в Харкові, коли Шеремет почав писати ура-патріотичні, ідеологічно бездоганні вірші, що їх навіть його найближчі друзі вважали графоманією¹¹⁵. Ще тоді, глузуючи з Шеремета, Первомайський придумав популярний афоризм, побудований на абсолютній рими: “Шеремет – поет?”. Його одразу ж підхопили й охочі познущатися з Шеремета відповідали: “Не поет Шеремет!”. Крім того, в сатиричному вірші “Смерть Лірики”, надрукованому на першій сторінці одинокої тоді “Літературної газети”, Первомайський висміяв українських поетів-ліриків, серед них і Шеремета, які зібралися біля смертного ложа хворої лірики. Консиліум з трьох лікарів – Комунізму, Пролетаріату й Конструктивізму – діагностував, що Лірика віджила своє, і вона таки померла, “не вважаючи на присутність поетів, геніїв українського пера”¹¹⁶.

Ображені лірики не забарилися відгукнутися в наступному числі “Літературної газети”, зокрема Шеремет надрукував гостру репліку “Розмова з І. Сельвінським (Відповідь Л. Первомайському)”. Замість відповіді прямо, він передав слово російському поету-конструктивісту Ільї Сельвінському (1899–1968), який приїхав в Україну і звернувся до Шеремета з питанням “Хто такий Первомайський?”. Позаяк у своїй сатирі Первомайський виступав від імені конструктивізму в літературі, Шеремет дотепно обрав Сельвінського, одного з чільних радянських поетів-конструктивістів, щоб довести, що Первомайський тривіальний імітатор. Під кінець свого монологу Сельвінський повідомляє, що інші російські поети-конструктивісти збираються позиватися з Первомайським “з приводу їхнього авторства”, а останнє, що встиг почути Шеремет, “Було енергійне: ‘свинство!’”¹¹⁷. Цими двома сутичками конфлікт Первомайського і Шеремета не вичерпується. Є також свідчення, що у 1930-х рр. Шеремет, майбутній стовп соцреалізму, намірявся очистити українську літературу від євреїв¹¹⁸.

У 1960-х рр. Шеремет гнівно нападав на молоде покоління письменників, вкотре підтверджуючи свою репутацію послідовника “закостенілої сталінщини”, як його охарактеризував Іван Світличний¹¹⁹. Тепер Шеремет кидав звинувачення Первомайському в дусі антисемітської риторики пізньої сталінщини. Конкретна причина Шереметових нападок невідома, однак відсіч Первомайського дозволяє відтворити їхню суть. Первомайський, доводив Шеремет, не справжній українець. Він не може бути українським патріотом. Українська не рідна його мова і за кожним словом він заглядає у словник. “Він у хаті нашій гість” і не повинен забувати, що “хлібець український їсть”. Хоча Шеремет уникав відверто антисемітських заяв, справжній сенс його обвинувачень був очевидним: Первомайський – чужий, безрідний космополіт, чиї слова і рими звучать по-українськи, але позбавлені української сутності; він не має нічого спільного з Україною, українським народом і українською літературою. Він закінчений єврейський паразит, якому справжні українці даремно дозволили долучитися до щедрот української природи й культури. Первомайський відповів негайно. Вісімнадцятисторінкова поема “Хліб пана Шеремета”, яка з’явилася у відповідь на атаки Шеремета того самого 1956 р. і лише у двох при-

мірниках, вважалася настільки відвертою, що ні за життя письменника, ні в добу горбачовської перебудови, ні навіть у перші чотирнадцять років української незалежності – ніколи не публікувалася¹²⁰.

У відповіді Шеремету Первомайський вдався до сатиричних метафор та чергування чотири- і тристопних ямбічних строф з поеми “Німеччина. Зимова казка” Генриха Гайне. І так само як стилістичний прийом використав іронічне ставлення німецького поета до своєї єврейськості. Крім того, він багато запозичив з віршованих сатиричних діалогів Гайне, як-от з відомої суперечки ребе Юди й брата Йосифа, юдейського рабина і францисканського настоятеля в середньовічному Толедо з вірша “Диспут”¹²¹. “Хліб пана Шеремета” – це уявний діалог між Шереметом і Первомайським, антисемітом і євреєм, які обоє стверджують своє істинне право на місце в українській літературі. Первомайський відкидає езопову мову і називає речі своїми іменами. Його уявний Шеремет оголошує присуд: Первомайського розстріляти, вірші його заборонити, а портрет у музеї викинути в клозет, бо він скоїв злочин, який заслуговує на смертну кару, – нахабно їв “хліб пана Шеремета”:

Це треба знать було усім,
Але мовчить газета
Про те, що все життя я їм
Хліб пана Шеремета.
Про це заяву він подав
Іще во они лета,
Бо гасло не ловити гав
Є в пана Шеремета.
Мовляв, завівся зайшлий гість
Під маскою поета
І хліб на Україні їсть —
Хліб пана Шеремета.
Так от, мовляв, чи не могли б
Ми видати декрета,
Щоб розстрілять його за хліб —
Хліб пана Шеремета¹²².

Первомайський не вагаючись підкреслив антисемітизм Шеремета. Він порівняв його з дурником Свиридом, який носив на шиї дзвін, щоб усі чули його наближення. На це уявний Шеремет відказує:

Чому це він про дурня й дзвін?
Ну, хай би там про томи...
Чи не тому б оце, що він –
Що він... Ну, вам відомо!

Свій коментар у наступній строфі Первомайський бере в дужки, за допомогою цього евфемізму натякаючи на кричущий, але дипломатично прихований антисемітизм Шеремета, і демонструючи читачеві підлі й ниці шереметівські прийоми:

(Ну крутиться на язиці
Отеє слово враже,
Але держить себе в руці,
Він дипломат – не скаже!)

Самозахист Первомайського спирається на образ хліба з “рідної ниви” і власне розуміння вітчизни. Вітчизна, на його думку, – це земля, на якій працюєш, яку поливаєш потом, у якій спочивають твої батьки, з якою у тебе спільна доля. Мої батьки, каже поет, народилися в Україні, “свій піт в цю землю вклали”, жили надголодь і, крім хліба й води, нічого в житті не мали. На їхній землі – Україні – і на їхньому хлібі, заявляє Первомайський, він виріс. Це *його* хліб. Він і його батьки трудилися на українській землі, стали українськими селянами, сіллю української землі. Чотири роки війни він у переносному сенсі носив хліб своїх батьків у солдатській сумці. Переходячи від життєвих фактів до внутрішньої правди, Первомайський стверджує, що доки він захищав свою стражденну вітчизну, Шеремет (який теж був кореспондентом на фронті) еднався з нацистськими загарбниками: не тому, що так було насправді, а тому що він завжди належав до тих, хто переслідує, цькує і репресує. У війну “...на нас з пекельних гін / Твої йшли одnodумці”. Первомайський, закон-

ний син, яку він “боронив в бою”, заробляє свій, український хліб, “і ти не смій торкатись цього хліба”¹²³.

Прямо пов’язавши Шеремета з нацистами та опосередковано зі Сталіним, Первомайський звернувся до іншого питання, яке порушив опонент, – про підроблену українську мову і непатріотичну подвійну ідентичність. Хоч як це дивно, але він не наполягав, ніби він справжній “український соловей” і щиро визнав, що він тільки шпак у солов’їному гнізді. Звичайно, це метафора з широким семантичним полем, яке охоплює і ідишомовного єврея, і просто чужого. Але, продовжує поет, “шпаченям я народивсь / у солов’я в родині”, і дякує Богові за це щастя, адже тепер, будучи все-таки шпаком, “я знаю мову солов’я / І пісню солов’їну”: “Троянда – й та мені щодня / Голівкою киває, / Не знаючи, що шпаченя / Так солов’єм співає”. Ба більше, його пісня така популярна серед солов’їв, що й шпаки “у довгу ніч зимову” взялись перекладати її “на рідну свою мову”¹²⁴.

Хай там яка реальність крилася за цими алегоріями, очевидно, що Первомайський не претендував бути питомо українським поетом, не приховував своєї подвійної ідентичності і не вважав, що цей шпачино-солов’їний симбіоз шкодить його поетичній репутації. Він пропонує незвичайну теорію людської ідентичності, мови й національності. Сам факт народження чи батьківська культура нічого не визначають; люди, доводив Первомайський, покликаючись на те, що “каже нам / Про справу цю наука”, успадковують “лиш здібність говорить”, а не мову. Завдяки цій здатності вони можуть вивчити будь-яку мову, наприклад, українську. Отож вони з Шереметом в однаковому становищі, бо обоє не успадкували українську мову, а *вивчили* її, і одинокий спосіб визначити, чого вони навчилися, – порівняти його українські вірші з улюбленим жанром Шеремета, доносом¹²⁵. Дещо честолюбно, але цілком справедливо, Первомайський стверджує, що єврей може стати не тільки українським поетом, а першим серед українських поетів і то не зрікаючись свого походження. І всі, хто заперечує це право (і спроможність) євреїв, не відрізняються від нацистів з їхнім расизмом.

Поема Первомайського “Хліб пана Шеремета” не мала жодних шансів на публікацію ні в 1950-х, ні в 1960-х рр.: надто була вона вибухова. Первомайський і далі писав епіграми, глузуючи зі своїх гонителів, і хоча

нападки на нього послабшали, однак не припинилися. Було би перебільшенням назвати цей жанр, зокрема й “Хліб пана Шеремета”, формою ненасильницького опору, адже епіграми Первомайського дотепні і вбивчі водночас.

У 1962 р. антисемітська риторика знову опинилася на слуху і наперед знову вийшов дехто з горезвісних борців з космополітизмом 1949 р. Намагаючись розвідати, чи не починається ще одна антиєврейська кампанія, Сава Голованівський писав до Еренбурга: “Дорогой Илья Григорьевич, посылаю Вам вырезку из газеты ‘Литературна Україна’ за 21.XII.1962 г. Здесь напечатано интервью с А. Малышко, которое, как мне кажется, может Вас заинтересовать. <...> Этот прохвост торжествует по поводу нового начала борьбы с ‘космополитизмом’, что в его устах имеет особый смысл, и утверждает, что об этом на недавнем совещании [йдеться про зустріч керівників Партії й Уряду з діячами літератури і мистецтва в Будинку прийомів на Ленінських горах. – *Й. П.-Ш.*] говорили ‘особенно остро’. <...> Это интервью меня взволновало как тревожный симптом и показатель того, как может откликаться в Киеве то, что аukaется в Москве”¹²⁶. Первомайський, без сумніву, знав про нову хвилю антисемітизму, але в його текстах про нові політичні обставини в країні про це майже нічого немає¹²⁷.

У 1960-х рр., позбавлений права з’являтися, виступати публічно і друкувати вірші в багатотиражній періодиці, Первомайський усамітнівся на дачі в Ірпені під Києвом. Це дозволяло йому перепочити від колег і сусідів, котрим ніяково було не вітатися з ним на вулиці чи на сходах “Роліту”. Він став відлюдником і називав себе “ирпенский отшельник, провинциальный писатель”¹²⁸. Найближчі друзі, як-от знаменита актриса Наталя Ужвій з чоловіком, відвідували його по неділях і згадували, що він дуже змарнів. Більшість часу він проводив в Ірпені, а не в столиці.

Влада тримала Первомайського в непевному становищі: його твори не забороняли, але й не схвалювали. Спілка письменників стримано й шаблонно привітала його з п’ятдесятирічним ювілеєм, але не влаштувала жодної з традиційних у таких випадках урочистостей, навпаки, в останню мить було скасовано творчий вечір письменника в Київському університеті. У пресі з’явилося кілька невизначених, за винятком

однієї-двох, статей – ці вирізки Первомайський дбайливо збирав в окрему папку. Проте навіть у цих доброзичливих статтях, можливо, з обережності перед цензурою він поставав як людина минулого, якій у жанрі ввічливого реверансу бажали наснаги¹²⁹. Первомайський звернувся до мистецтвознавства, опублікував кілька розвідок про українських художників, засвідчивши свою прихильність до теорії візуальних знаків, якщо не семіотики творчості¹³⁰. Усамітнівшись на дачі, Первомайський доглядав за хворою дружиною і працював у саду. Ніхто й не думав, що ця втеча в забуття стане найпліднішим періодом у його творчому житті.

Перевинайдення Генриха Гайне

Класик німецької літератури, згодом атеїст, вихрещений і асимільований єврей та буцімто протомарксист, міцно засвоєний радянською культурою, Генрих Гайне з периферії літературних уподобань Первомайського опинився в самісінькому їхньому центрі і став квінтесенцією єврейського поета у неєврейській культурі¹³¹. Первомайський добре розумів різницю між ними. Гайне був вихрестом, а Первомайський ні. Гайне прагнув ввійти у високу культуру найцивілізованішої, як тоді вважали, нації в Європі, а Первомайський вибрав українську культуру, яка навіть у східноєвропейському контексті посідала низьку сходинку. Гайне іронічно й двозначно ставився до своєї єврейськості, а Первомайський не приховував її ні в публічній, ні в приватній сфері.

Але переваги від самоототожнення з німецько-єврейським поетом значили для Первомайського більше, ніж різниця між ними. Він звернувся до гайнівської іронії, хибно сприйнятої, але санкціонованої радянськими літературними чиновниками, і забезпечив собі чудову нагоду залишатися в рамках ідеологічного канону та водночас розвивати теми й мотиви на грані дозволеного. Первомайський уважав подвійну ідентичність Гайне схожою на свою. Його цікавила посмертна доля німецького класика, котрого заборонили в Третньому Райху за його єврейське походження і неарійську тематику, а водночас доля його книжок, що їх палили за підривний демократичний зміст. Якщо не за життя, то після смерти

Гайне став жертвою і втратив голос, отже, Первомайський симпатизував йому і як жертві насильства, а не тільки як єврею з подвійною ідентичністю. У 1950-х рр. Первомайський повернувся до творчості Гайне ще й для того, щоб подолати чи то пак трансформувати величезний вплив Гайне на його власне самосприйняття.

Первомайський визнав Гайне своїм авторитетом ще у 1920-х рр. Маючи заледве двадцять років, він написав літературний автопортрет, у якому Гайне виведено як пародію на Кам’яного гостя і Мідного вершника: заржавілий, неповороткий і мстивий, він переслідує і намагається подушити своїх бездарних епігонів, а серед них підозрілого нахабу й самозванця Первомайського, який успадковує у Гайне посмертну славу. У цьому іронічному самоствердженні Первомайський постає як найголовніший послідовник Гайне і заслуговує на символічне благословення, а не на смертну кару, яку приготував йому уявний Гайне. Далі були “Романтичні зустрічі”, в епілозі яких “постать у просторому плащі, в м’якому капелюші, з-під якого вибивалися пасма довгого волосся” не дуже романтично хапає Первомайського за горло:

Мені одразу стало ясно, з ким маю я справу.

– Громадянине Гайне! – задихаючись крикнув я. – А Івану Сенченкові можна? Він цілу “Подорож жо Червонограду” на вірець вашої “Подорожі на Гарц” написав... Чом ви йому нічого не скажете? Ви, мабуть, не читали “Вапліте”? Можу вам дати, в мене є зайвий примірник.

Похмурий Гайнріх прийняв залізну руку з мого горла.

– І Сенченко теж? – прошепотів він. – Боже мій, до чого я дожився...

А ти, хлопче, що тебе привело на мою стежку?

– Я підняв зброю, що лежала іржавіючи на кальному шляху літератури... Ви мусите пробачити мені, громадянине Гайне!

Генріх мовчав, гортаючись у просторий плащ.

– Чому ви мовчите? – насмілився я продовжувати. – Я не думаю, щоб ви забували власні слова.

Він здригнувся.

– Які?

І я процитував йому, ледве стримуючи хвилювання:
Не встати з мертвих мертвим
І не тільки живі живуть...
Він подав мені руку й за хвилину зник непомітно, як і з'явився...¹³²

Обертаючи до Гайне його ж рядки, Первомайський натякає, що українсько-єврейський поет, на відміну від свого знаменитого німецько-єврейського попередника, живий і не здається. І хоча тон Первомайського неспівний, навряд чи у його публіцистиці було щось серйозніше за цю самопародію: він виглядає жертвою, яку мало не задушили, але яка спромоглася щось сказати на свій захист.

Цей епізод вказує насамперед, що Первомайський ступив на шлях Гайне, узяв до рук його зброю і продовжує його битву. Дивно, що Гайне тут серйозний, суворий і розлючений, натомість сам Первомайський – утілення гайнівської романтичної іронії. Слава Гайне – промовистий приклад єврея, який увійшов у чужу християнську культуру і став одним із найвідоміших у ХІХ столітті її представників, – приємно лоскотала честолюбство Первомайського і, можливо, надихала його літературні поривання. Особливо важливо, що Гайне особисто схвалив його літературну діяльність, а водночас і його земляка-українця з Краснограда. Первомайський і Сенченко, єврей і українець, стали повноправними спадкоємцями Гайне, іншим, застерігав Первомайський, годі й наближатися до спадщини німецького генія.

Первомайський завжди був пожадливым читачем Гайне. У 1930 р. під час подорожі Чорним морем до Стамбула він занотував: “Я перечитав уже десятий раз ‘Подорожні картини’ несамовитого Гайне, ‘Бродяги’ Гамсуна та американських поетів у перекладі І. Ю. Кулика”¹³³. По суті, гайнівські мотиви є уже в ранній прозі Первомайського, яка на перший погляд видається заідеологізованою, по-комсомольськи пихатою і зовсім далекою від романтичної іронії Гайне. І сучасні, і тогочасні критики не помітили, що його оповідання, п’єси і вірші про комсомольців – це дуже часто пародія на офіційний і бундючний пролетарський реалізм. Гайнівська іронія – один з улюблених стилістичних прийомів Первомайського, що відрізняло його від більшості російських і українських колег. Не

буде перебільшенням сказати, що саме гайнівська іронія допомогла йому вдало переосмислити кіплінгівську образну систему, таку популярну в радянській літературі 1930–1940-х рр.

У 1950-х рр. Гайне став для Первомайського не лише відправним пунктом як для поета, а й основною темою як для перекладача, редактора, літературного критика й видавця¹³⁴. Первомайський вперто поборював тяганину з радянською літературною бюрократією за видання чотиритомника Гайне українською мовою і доводив, що треба замовити нові, кращі переклади. До співпраці над проектом з нагоди 175-річчя від дня народження Гайне він залучив найкращих літературознавців¹³⁵, пильно редагував переклади до чотиритомника¹³⁶. Завалений роботою, він знову звертається до романтичної іронії Гайне, оцінюючи власний досвід українського поета. “Коли б я народився в Аргентині” – мабуть, найкращий автопортрет Первомайського і найбільш гайнівський його вірш. Справді, питає він себе, що якби я народився в далекій Аргентині? Чи оспівував би я Теуко і Парану так, як тепер оспівую українські річки? Про що мріяв би? Чи згадував би на старості “крижані вершини Кордільєр” замість ярів і степів? І далі він роздумує про українську мову, невіддільну від його ідентичности:

Як я вслухавсь, вживався б до основи
В мелодію мені чужих силаб,
Як жив би там я без моєї мови –
Ні, як вона без мене тут жила б!¹³⁷

Подібна зміна перспективи характерна для тих творів Гайне, у яких він обігрував свою дуальну німецько-єврейську самосвідомість. У цьому вірші, через самоцензуру не маючи змоги розглядати українське з єврейського погляду, Первомайський переносить себе на аргентинську землю. Він запитує, чи справді він так нерозривно злився з українською мовою, як українська мова з ним.

У радянському літературознавстві Гайне представляв революційний романтизм, а його антибуржуазна сатира вважалася прообразом марксистської критики капіталізму. Однак для Первомайського Гайне уособлював

поета, якому загрожують переслідування, смерть, знищення і забуття. Його Гайне – смертельно хворий поет, який демонструє дивовижну здатність працювати і творити, це не німецький аристократ-бонвіван, котрий проживає у Франції гроші свого багатого єврейського дядечка. Первомайський ототожнює себе радше з хворим поетом, приреченим, за словами Гайне, на “матрацну могилу”, який усупереч цілому світу продовжує писати і створює такі шедеври, як “Романсеро” (1851).

Первомайського не цікавив Гайне-переможець, навпаки, йому потрібен був Гайне-мученик, котрий бореться за життя і віддається творчості, яку Первомайський уважав визволенням. У його поезії Гайне постає “умирушим бійцем на старім бойовищі”, який знає свою сумну посмертну долю, але поле бою не покидає. Водночас він символізує трагічну долю єврейського народу і, що особливо прикметно, своїх творів. Таке прочитання підказують останні строфи вірша “Неподоланий” (1973 або 1974) – про нерозривно переплетені долі самого Гайне і його книжок:

Їх палитимуть, нищитимуть до сторінки,
 Випікатимуть сльози, вбиватимуть сміх,
 Але він не згорить ні у печях Треблінки,
 Ні в постелі берлінській на вогнищі книг¹³⁸.

У вірші зведено до купи три різні метафори, що підкреслює їхню спільність: доля єврейського народу, замордованого в Треблінці; доля Гайне і його іронії (“сміх”), що їх ненавиділи і забороняли нацисти в Німеччині; і доля книжок Гайне, що їх учорашні вдячні читачі нині зі священною расовою огидою викидають у вуличне багаття. Гайне, поезія, книги і єврейський народ – замучені, закатовані, знищені і приречені на забуття, але не подолані, бо поетичний присуд Первомайського оскарженню не підлягає. Ототожнюючи себе з гнаними, німотними жертвами – євреями, поетами, книжками, – він перетворюється на їхній голос і так утверджує їхнє безсмертя. Якщо існує остання надія, ніби каже Первомайський, то вона полягає в поетовій здатності ототожнити себе з жертвами і стати їхнім голосом. Цей відновлений голос і є воскресінням. Це дає підстави розглядати роботу Первомайського над виданням Гайне

в останні роки його життя, коли він був уже смертельно хворим, саме в такому контексті.

Робота над виданням Гайне допомогла Первомайському повністю переглянути його романтичну іронію. Там, де Гайне створює іронічні ситуації, несподівано дистанціюючись від своїх персонажів, Первомайський знищує будь-яку дистанцію. Романтичний всесвіт Гайне обертається довкола його авторського “я”, у світі Первомайського, збудованому на самозреченні, зовсім інший центр. Персонажі Гайне рідко уникають його гострих коментарів, натомість Первомайський дозволяє своїм персонажам говорити самим за себе. Він очевидно знав передсмертні слова Гайне “Господь мене простить. Це його робота”, які свідчать, що німецького поета непокоїло особисте прощення. Але для Первомайського важила не стільки думка про нього Господа, як те, що він, поет, відчуває до тих, кому потрібні прощення чи пам’ять. Переводячи це питання в особистий план, він написав вірш про єврея, який стоїть на краю урвища і за мить до страти звертається до поета. Знову, як і в багатьох інших випадках, кладовище, яр, круча відсилають до трагедії Бабиного Яру, яка невідступно хвилювала поетичну уяву Первомайського:

Я в юрбі стояв на кладовищі,
Голий між надгробків і між плит,
Згадуючи пориви найвищі,
Світ без болю і без крові світ.
І коли я падав мертвий з кручі
В глинище кривавих тіл страшне,
Вперто вірив я, що неминуче
Прийдеш ти, щоб воскресить мене¹³⁹.

Первомайський використовує типове гайнівське роздвоєння авторського “я”, однак перекидає гайнівську іронію з ніг на голову. “Ти” – це одночасно читач, слухач і сам поет, а “я” – це теж одночасно жертва і поет. Схоже, Первомайський ототожнює себе і з “ти”, і з “я”. Він – це “ти”, дистанційований читач, слухач, автор українських віршів, і він – це “я”, розстріляний у Бабиному Яру єврей. Первомайський не егоцентрич-

ний поет, який висміює чи нарікає на життєві обставини й деспотичне середовище, – він усвідомлює поетів неоплатний борг перед народом і водночас є цим народом, який звертається до поета з останньою надією. Він не відкриває себе через Іншого, а радше відкриває Іншого як своє продовження.

Реінкарнації палітурні

Первомайський повернувся зі свого внутрішнього ірпінського заслання не лише з чотиритомником Гайне, а й з трьома поетичними збірками: “Уроки поезії” (1968), “Древо пізнання” (1971) та “Вчора і завтра” (1974, посмертно). Саме тут уповні розкрилися його нові теми. Пізні вірші Первомайського вразили сучасників, наче грім з ясного неба: це було найкраще з написаного ним, він довів свою дивовижну здатність самовдосконалюватися, а його соціалістичний романтизм і емпіризм несподівано обернулися студіями з семіотики про функції вербальних і візуальних знаків у поетичному викладі.

Пізнього Первомайського цікавила феноменологія поезії. Її параметри й атрибути стали предметом його напруженої поетичної рефлексії. Первомайський перетворив поетичні знаки, символи, мистецькі й літературні метафори на живих істот, які завдяки своїй фізичній, якщо не біологічній, суті підлягали законам природи, могли жити і померати. Відтепер життя означало для поета твір – чернетку, рукопис чи просто ще ненаписаний текст. Первомайський пройшов довгий шлях від розуміння життя як “колгоспу на Херсонщині” до сприйняття його як “невигаданої повісті” або навіть “чорновика”, який не можна “переписати наново – з початку”¹⁴⁰. Літери, з яких б’є життя, і папір, вірний мовчазний друг його молодости, – ці “культурні” метафори родом із палітурні, викреслені з перевидань його творів, знову оприявнилися і стали тепер ключовими метафорами його поетичного арсеналу.

Новий світогляд поета змінив його образну систему. Символіка книжки, яку у 1920-х рр. Первомайський зображував з погляду палітурника, поступилася місцем символіці творчості – як її сприймає поет і передає

засобами поезії. Поетичні слова перетворилися на живих істот, а сухий цокіт друкарської машинки – на їхній пульс. “В словах є кров. Вони живуть, слова”, – доводив Первомайський. Його нові герої – рима, ритм, рядки, літери: “Вірш починається не з звучання, / Хоч і не може він не звучати. / Вірш починається з твого мовчання, / Коли ти не можеш більше мовчати”. У вірші “Межа є в кожному старанні...” (1971) Первомайський розкриває свою спробу подолати грань між емпіричною реальністю й поезією і по-пастернаківськи запитує, підсумовуючи свої роздуми про феномен поезії: “А що, як творчість – це рішучість / Перенестись через межу?”¹⁴¹

Традиційну образність Первомайський замінив на метафори творчості навіть у такому канонічному жанрі, як казка. Його історія не про бідну дівчину і принца, а “казка про казку”, яка полями й лісами блукає, стежки до поета “не з учора шукає”. І поетові мандри в пошуках своєї казки, невловного мистецького творіння, самі стають твором мистецтва¹⁴². Життя набуває сенсу, коли стає поезією. Поезія виходить за межі життя і перетворюється на його одиноку телеологічну мету. Водночас природа входить у поетичну сферу як невилучний культурний досвід. Поезія покликана не лише осягнути світ природи, а й ствердити його естетично. Життя дає образи для поезії, а поезія життю – сенс. Туга поетова, каже Первомайський, з сумом дивлячись на перший сніг, “стане віршем, стане книгою”. Поезія межує з життям, тому поганій поезії немає – є мертва поезія. У вірші “Мертва книга” (1971), наприклад, читання такої книжки іронічно дорівнюється уявній смерті колись хорошого поета¹⁴³.

Проте нова естетика Первомайського не мала нічого спільного з герметичністю, постсимволізмом чи ескапізмом. Слова, покладені на папір, не просто дарували звільнення й безсмертя, не просто дозволяли поетові втекти від реальності і сховатися в літературній моделі свого ірпінського саду. Поетичні слова були небезпечні, вибухові і смертоносні. Поет, шукаючи слова, ризикував життям. Писати вірші небезпечно для життя, і Первомайський, щоб висловити це, вдався до порівняння з війною. Поет у вірші “Немов по замінованому полю...” (1973 або 1974) нагадує солдата з вірша “Сапер і смерть” – того поета й філософа, який роздумує з міною в руках, – адже їхня робота однаково небезпечна:

Немов по замінованому полю,
Ідеш вночі по траверсу рядка,
І на півслові від терпкого болю
Німіє і спиняється рука.
Охоплений передчуттям, і бодем,
І вірою в цілющу силу слів,
Біжиш рядком, неначе мінним полем,
Щоб їх вогонь скоріш тебе спалив¹⁴⁴.

Первомайський уважав, що мистецтво й культуру прирікають на загибель, занедбують, нищать, а по смерті нехтують і чинять зло, тому часто звертався до цих образів. Його прекрасну українську пейзажну лірику критикували за аполітичність, отож його пейзажна лірика, так само як українська природа, належали до жертв, яким потрібні були співчуття і милосердя. Новий світогляд ґрунтувався на власному досвіді поета, досвіді його найближчих друзів і колег. Якщо режим з ним жорстокий і несправедливий, то – згідно з його поетичними принципами і переосмисленою романтичною іронією іронією – він, Леонід Первомайський, переслідуваний євреїв і розкритикований український поет, заслуговує на співчуття. Він не кращий за своїх персонажів, як-от Гайне: як і над будь-ким іншим, над ним теж мають волю страждання, хвороби і смерті. На межі фізичного небуття Первомайський як поет являє своє нове “я” з притаманним йому передчуттям старечої нездалости, смерті і забуття.

Первомайський болісно припускає: якщо поет смертний, то минуща і його здатність передавати засобами поезії думки і почуття. Він зізнається, що йому дедалі важче володіти словами:

Коли б мені корилися слова,
Як вітрові скоряється трава...¹⁴⁵

На старості, коли поетичний таланти ніби зрадив йому, він зрозумів, що фаустівське бажання у слові зафіксувати плінну реальність – мить прекрасну зупинити – вже не здійснити. Його охопив гіркий відчай: “По-

вертайте до мене, мої голуби, / ... / О, якби я затримати міг вас, якби / Ви зо мною лишалися тут, на папері!”¹⁴⁶

Роздуми Первомайського про *ars poetica* в жодному разі не герметичні, вони розкривають його новий підхід до поетичного знака і поетичного письма. Первомайський переосмислює поезію як народжену з болю, горя і нещастя. Людське страждання – головна передумова її появи. Фонетика, ритм, просодія теж потрібні, але другорядні. Ніби відгукуючись на “*Silentium*” Осіпа Мандельштама (“Она еще не родилась, / Она и музыка и слово...”), Первомайський розглядає тишу як внутрішній елемент поезії. Але якщо у Мандельштама тиша – це “первоначальная немота”, предковичний міт, музика без слів і найвища краса, то для Первомайського це результат утисків, знущань і насильства. Мандельштам боготворить тишу, естетично трансформує її в доконечну мету мистецтва слова. Він прагне тиші, яка для нього є “кристаллической нотой, / Что от рождения чиста!”. Первомайський трактує тишу як німоту, яку супроводжують нещастя і жорстокість, до неї примушують, тому немає за що її обожнювати.

Первомайський пов’язує тишу з муками народження мистецтва і сприймає поезію як спробу подолати тишу. Поезія – продукт тиші і засіб проти неї, тому вона не конче дарує звільнення, хоча й знімає біль. Поезія, яка народжується не з тиші й болю, не заслуговує на довіру. Правдивість і вірогідність поезії вимірюється особистим стражданням, а не звучанням:

Вірш починається не з звучання,
Хоч і не може він не звучати.
Вірш починається з твого мовчання,
Коли ти не можеш більше мовчати.
Вірш починається не з великої літери,
А з великого болю, якого й не зміриш.
Тільки тоді йому можна вірити,
І тільки тоді ти йому віриш¹⁴⁷.

Первомайський доводить, що істинна поезія народжується, коли долаєш нещастя, перемагаєш біль, поділяєш страждання. Поезія сама по собі – це замучена жінка, яка вчиться говорити і самовиражатися. Коли поезія – це намір, бажання, прагнення, недосяжна мета, вона межує з істиною і заслуговує на довіру.

Первомайський став інтелектуальним поетом, філософом і мислителем, але не ментором. Для нього поет ніколи не був гуру – тільки учнем, котрий завжди вчиться і сумнівається, завжди в дорозі. Тому поет гідний цього високого звання, лише доки він шукає нових форм і значень. Поезія – суворий учитель, який не прощає поетові помилок, так само як не може їх бути в ремеслі сапера. У листі до Леоніда Вишеславського Первомайський писав, що його “уроки поезії” – “це тільки те, чого я навчився у Поезії, а зовсім не те, чого я хотів би вчити інших”¹⁴⁸. Справді, в одному з останніх віршів він постає як слухняний і вірний учень поезії, який постійно вчиться у неї, ніби у життя:

Розучився їсти, розучився пити.
 Неначе й не жив – розучився жити.
 Чи, може, не встиг, чи оджив за всіх.
 І вірші нерівно пишу,
 Як діти
 Пишуть у зошиті
 В три косих.
 Розучився – буду навчатися наново...¹⁴⁹

Знову й знову вчитися жити й писати, незважаючи на вік і статус, – ось що Первомайський називав “уроками поезії”. Він демонструє готовність самовдосконалюватися і водночас викликає співчуття: схоже, старому поетові треба зошит у косу лінійку, щоб навчитися писати прописом. Не менше іронії і в тому, що поет нарікає на мінливу реальність і на те, що втрачає здатність викладати свої думки в поетичній формі, саме у формально вишуканому вірші!

Первомайський населяв свої вірші постатями письменників різних епох і народів, страдників і вигнанців, у їхніх нещастях, на межі відчаю,

на смертному ложі, у в'язниці, перед стратою. Він створив образи Франсуа Війона перед смертю, злидаря Ду Фу, покійного Міхаїла Светлова, відлученого Спінози. Є серед них і Сервантес, але не як автор знаменитого роману, бо Первомайському потрібен був не літературний, а історичний Сервантес. Він виступає у вірші як солдат, який за після битви при Лепанто (1571) потрапив в алжирський полон і провів там п'ять років (1575–1580). У неволі історичний Сервантес став допомагати іншим бранцям і рабам, особливо неписьменним, писати й звертатися до тих, хто міг заплатити за них викуп.

Сервантес Первомайського – в'язень, безталанне, покинуте створіння – теж чекає, що хтось заступиться за нього і визволить з полону. У вірші “Сервантес в Алжирі” (1968) Первомайський наголошує визвольну роль творчості – її здатність розкріпачувати рабів, звільняти гноблених, виражати муки німих і безгласних. Хоча листи, клопотання і заяви, що їх писав Сервантес, рідко мали успіх, йому все ж таки вдалося звільнити своїх товаришів по нещастю, хай і в незвичний спосіб:

Ти не обдуриш їх. Гуртом і поодинокі
Ти викупиш їх всіх за скарб, що в тебе є,
Щоб ожили для нас на вижовклій сторінці
І їх страждання, й біль, і співчуття твоє¹⁵⁰.

Сервантес, як і сам Первомайський, ототожнює себе з стражданнями бранців і звільняє їх через свою творчість. Він пише роман “Хитромудрий ідальго Дон Кіхот з Ламанчі”, книгу-визволительницю, через яку звертається до жертв несправедливості. Стара поживкла сторінка книжки набирає могутньої божественної сили, стає месією і воскрешає людей. Те, що герої ранніх п'єс Первомайського “Початок життя” (“Коммольці”) і “Містечко Ладено” відкидали, постає у його пізніх творах з новою місією – увічнити голоси німих, забутих, приречених. Одинока відмінність полягає в тому, що тепер на місце змучених містечкових євреїв, які намагаються висловитися й увічнити себе в мові, заступили поезія, поет, слова, літери і книжки.

* * *

Щоб зрозуміти роль Первомайського у становленні українсько-єврейської культурної самоідентифікації, досить простежити, як послідовно він звертався до єврейських тем у творах різних жанрів¹⁵¹. У цьому контексті слід розглядати і його намагання створити корпус українських перекладів з їдиш¹⁵². Те, що нападки українських літературних бюрократів на Первомайського (погром, як назвав це Мойсей Фішбеїн) збіглися з новою хвилею репресій проти національно орієнтованих українських письменників, ще раз засвідчує його злютовану єврейсько-української ідентичність¹⁵³. Тож не дивно, що Мойсей Фішбеїн, чия поезія сповнена українсько-єврейської символіки, не лише підсумовує українсько-єврейську традицію, а й продовжує справу Первомайського¹⁵⁴.

Стати голосом німих і мертвих, щоб їх почули, було найвищою гуманістичною цінністю для Первомайського. Він уважав свою місію виконаною, якщо йому вдалося допомогти жертвам насильства повернути собі через нього голос. Бажання перемогти він рівняв з прагненням до влади і вважав його етично неприйнятним, бо це передбачало насильство, гноблення тощо. Саме тому Первомайський відкидав будь-яку ідеологію, політичну чи релігійну. В одному з останніх своїх віршів “Знятіє со хреста”, опублікованому посмертно, Первомайський уявляє себе Ісусом, якого знімають з хреста. Але замість представити Ісуса суто як страченого єврея чи християнського мученика він ототожнює себе з Христом як земною смертною людиною, яка страждає і вмирає, чий голос загубився, а остання воля невідома. Йому не треба “ні каплиць, ні храмів на крові” – зайвих доказів його історичної й моральної перемоги, він не прагне воскресіння й вознесіння – надмірних проявів посмертного тріумфу. Він хоче тільки зафіксувати голос умирущої жертви, а все решта – фальш.

Камінь підкотить сюди великий:
Хай моя земна зотліє плоть
І з землею зіллється навіки,
Щоб не воскресив мене господь¹⁵⁵.

Воскресіння – це не так оживлення, як голос жертви, що промовляє через поета. Поезія, яка правила Первомайському за релігію, – це співчуття без розради, милосердя без надії і жаль без віри. Ціле своє життя Первомайський шукав і знаходив німих, безголосих жертв – живих і мертвих, уявних і реальних, жінок і чоловіків – і допомагав їм заговорити.

---

¹ Див.: Кошелівець І. Розмови в дорозі до себе: Фрагменти спогадів та інше. Київ, 1994. С. 270; Скуратовский В. Украинская литература / Краткая еврейская энциклопедия: В 10 т. Иерусалим, 1976–1992. Т. 8. Кол. 1278.

² Див.: Лист Леоніда Первомайського до Олени Белзи від 24 грудня 1942 / ЦДАМЛМ. Ф. 169. Оп. 2. Спр. 1332. Арк. 13–14.

³ Див.: Первомайський Л. Спроба автобіографії / Первомайський Л. Хай лишається вогонь. З неопублікованої спадщини: Поезії, проза, нотатки, листи. Київ, 1983. С. 134–139.

⁴ У приватному архіві Сергія Пархомовського (далі – АСП) зберігається цілий корпус повоєнного листування Первомайського, чернетки його творів, гранки з авторськими правками, рукописи, як-от п’єса “Учитель історії, або Відставний солдат на одній нозі”, надрукована лише в часи української незалежності (див.: Дніпро. 1995. № 1. С. 97–131, публікація Леоніда Череватенка), спогади його доньки та інші цінні документи. Якийсь час велися перемовини про передачу цього архіву до відділу рукописних фондів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України в Києві.

⁵ Первомайський Л. На Полтавщині / Первомайський Л. Твори: У 7 т. Київ, 1985. Т. 1: Поезії. С. 166.

⁶ Сенченко І. Подорож до Червонограда / Сенченко І. Оповідання. Повісті. Спогади. Київ, 1990. С. 192–194.

⁷ Первомайський Л. Третя жінка (мініатюра) // Літературний ярмарок. 1929. Кн. 2. С. 137.

⁸ Див.: Первомайський Л. Моїй землі / Первомайський Л. Твори. Т. 1. С. 262; Первомайський Л. З розрізнених записів [З пісень моєї матері] / Там само. Т. 7: “Творчий будень”: Статті, спогади, замітки. С. 381–383, 401–402. Див. також: Первомайський Л. Варіації на теми трьох українських пісень (“Мене, мамо, вогонь знає”, “Гуде вітер вельми в полі”, “Із-за гори крем’яної”) / Там само. Т. 1. С. 325–328.

⁹ Первомайський Л. На українській золотій землі... (27.II–24.XI.1949, Київ) / ВР ІЛ НАНУ. Ф. 133. Спр. 18. Арк. 1.

¹⁰ Див.: Первомайський Л. На Полтавщині. С. 165; Первомайський Л. Земля обітована // Молодняк. 1927. № 2. С. 13–15.

¹¹ Очевидно, Первомайський відкрив Шевченка завдяки матері. Він згадував, як дитиною жадібно ковтав “книжки про життя великих людей, про Вашингтона і Франкліна, про

холмогорського мужика Михайла Ломоносова, про сліпого поета Мільтона, про кріпака Шевченка..." (Первомайський Л. З Пісні Пісень (Рапсодія) / Первомайський Л. Твори. Т. 3: Оповідання. Повісті. "Початок життя" ("Коммольці"). С. 106).

¹² Див.: Первомайський Л. В палітурні // Молодняк. 1928. № 4. С. 71–72.

¹³ Див.: Первомайський Л. З Пісні Пісень (Рапсодія). С. 94–114.

¹⁴ Первомайський Л. В палітурні. С. 71.

¹⁵ Див.: Вавилонський Талмуд. Менахот. Арк. 30.

¹⁶ Первомайський Л. В палітурні. С. 76. Цього уривка немає в післявоєнних передруках оповідання, пор.: Первомайський Л. В палітурні / Первомайський Л. Твори. Т. 3. С. 20.

¹⁷ З комсомольського оточення Первомайського треба згадати його близького друга Ісака Фрайфельда на прізвисько Спартак, який одразу повірив у його поетичний талант і заохочував до творчості. Див. про це: Первомайський Л. Початок / Первомайський Л. Твори. Т. 1. С. 320–325. Див. також: Первомайський Л. Листи до І. М. Фрайфельда від 1 грудня 1960 та В. Рядового від 3 червня 1963 / Первомайський Л. Хай лишається вогонь. С. 180–181, 192–193.

¹⁸ "Ми молода, невмируща сила, / Нам до старого нема вороття" (Первомайський Л. Ми / Первомайський Л. Твори. Т. 1. С. 46). Першу редакцію вірша було створено у співавторстві з Іваном Сенченком і надруковано за двома підписами (див.: Первомайський Л., Сенченко І. "Ми молода, невмируща сила..." // Плужанин. 1925. № 1. С. 26), згодом Первомайський суттєво її переробив.

¹⁹ Первомайський Л. Земля обітована. С. 18.

²⁰ Про близькі стосунки і захоплення Первомайського цими двома літературними діячами свідчать його есеї, див.: Первомайський Л. Поезія Івана Кулика; Із спогадів про Івана Микитенка / Первомайський Л. Твори. Т. 7. С. 78–88, 88–116.

²¹ Голованівський С. Уроки поезії та життя / Голованівський С. Меморіал: Спогади. Київ, 1988. С. 14. Див. також: Первомайський Л. Лист до В. П. Козаченка від 19 жовтня 1971 / Первомайський Л. Хай лишається вогонь. С. 241–242.

²² Про те, що Первомайський читав Кулику уривки з п'єси "Коммольці", див.: Первомайський Л. Из дневника драматурга / Драматурги Советской Украины. Леонид Первомайский. Харьков, 1935. С. 133.

²³ Див.: Від літературної організації "Молодняк" // Молодняк. 1927. № 3. С. 3–4. Передруковано: Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927). 1928. Т. 2: Організаційні та ідеологічні шляхи української радянської літератури. С. 218–219.

²⁴ Інтерв'ю з Оксаною Чикаленко-Линтварьовою 14 травня 2005 р. Оксана Чикаленко (нар. 1908) – вдова секретаря Центральної Ради Левка Чикаленка, наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. працювала стенографісткою в апараті ЦК КП(б)У в Харкові.

²⁵ Див.: Первомайський Л. Початок життя (Коммольці) / Первомайський Л. Твори. Т. 3. С. 592–657. Первомайський уважав цю п'єсу дуже недозрілою, але репертуарний голод, за його словами, був таким великим на початку 1930-х рр., що її поставили всі найбільші

українські театри (див. Первомайський Л. Попытка автобиографии / Воспоминания о Леониде Первомайском. Москва, 1986. С. 7.)

²⁶ Первомайський Л. Початок життя (Коммольці). С. 594–595, 599, 634, 636–637.

²⁷ Первомайський Л. Містечко Ладеню / Первомайський Л. Драматичні твори. Київ–Одеса, 1935. С. 171.

²⁸ Первомайський Л. В дев’ятнадцятий рік / Первомайський Л. День новий. Харків, 1927. С. 7. У примітці Первомайський, як і в багатьох інших випадках, коли він уживає єврейські терміни й поняття, пояснює: “Кадиш – молитва поминальна”.

²⁹ Див.: Borges J. L. Textos Cautivos: Ensayos y reseñas en “El Hogar”. Barcelona, 1986. Pp. 202–203.

³⁰ Докладніше див.: Петровський-Штерн Й. Одиссей среди кентавров: евреи и казаки в “Конармии” Бабеля // Єгупець. 2001. № 9. С. 219–228; Петровський-Штерн Й. Исаак Вавилонский: язык и стиль в “Одесских рассказах” Бабеля // Єгупець. 2004. № 13. С. 88–100.

³¹ Див.: Kvitko L. Liam un Petrik. Khar’kov, 1930; Veviorka A. Der Step Brendt: pyese in drey akt. Kiev, 1930. Про єврейські сільськогосподарські колонії в південній Україні див.: Dekel-Chen J. Farming the Red Land: Jewish Agricultural Colonization and Local Soviet Power, 1924–1941. New Haven, 2005. Про “зникомий штетл” у літературі див.: Shneer D. Yiddish and the Creation of Soviet Jewish Culture, 1918–1930. Cambridge, 2004. Pp. 185–201.

³² Див.: Первомайський Л. Земля обітована. Харків, 1927; 2-ге вид. 1930; 3-ге вид., перер. для дітей. Харків, 1931. Після 1931 р. повість не перевидавали, і вона не ввійшла до жодного з повоєнних видань творів Первомайського.

³³ Первомайський Л. Земля обітована // Молодняк. 1927. № 2. С. 5.

³⁴ Про роман Богрова й образ Єрухіма в ньому див.: Петровський-Штерн Й. Евреи в русской армии, 1827–1914. Москва, 2003. С. 370–376.

³⁵ Первомайський Л. Земля обітована // Молодняк. 1927. № 1. С. 11.

³⁶ Про голод в Україні див.: Великий голод в Україні 1932–1933 років. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. Виконавчий директор Комісії Дж. Мейс: У IV т. Київ, 2008; Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні. 1927–1933: У 4 т. Київ, 2008; Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упор. Р. Я. Пиріг. Київ, 2007. 1128 с.; Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Гол. редкол. В. А. Смолій. Київ, 2003. 888 с.

³⁷ Див.: Петровський-Штерн Й. До єврейсько-українського діалогу: Роман Рахманний // Єгупець. 2004. № 4. С. 353–362.

³⁸ Див.: Первомайський Л. Земля обітована // Молодняк. 1927. № 2. С. 16–17.

³⁹ Там само. С. 15.

⁴⁰ Один анонімний критик в рецензії на окреме видання повісти Первомайського відзначив, якими “м’якими, теплими тонами малює автор життя єврейського “гетто”” (Ол. Рец.: Л. Первомайський. Земля обітована. Харків, 1927. 106 с. // Червоний шлях. 1927. № 9/10. С. 254).

- ⁴¹ Первомайський Л. Спроба автобіографії. С. 137. П'єсу “Містечко Ладеню” вперше й востаннє надруковано у кн.: Первомайський Л. Драматичні твори. С. 135–316. Критичні відгуки на п'єсу див. у кн.: Первомайський Л. Харків, 1935. С. 40–41, 72–73, 82. Про невдалу спробу після Другої світової війни поставити “Містечко Ладеню” в Чернівецькому державному музично-драматичному театрі ім. Ольги Кобилянської див. лист директора театру: Лист Юрія Козаковського до Леоніда Первомайського від 3 квітня 1963 / ЦДАМЛМ. Ф. 211. Оп. 4. Спр. 177. 1 арк.
- ⁴² Первомайський Л. Містечко Ладеню. С. 211.
- ⁴³ Там само. С. 315.
- ⁴⁴ Докладніше див.: Shternshis A. *Soviet and Kosher*. Bloomington, 2006. P. 34.
- ⁴⁵ Мідраш – багатотомний корпус середньовічних рабиністичних оповідань, побудованих як тлумачення біблійного тексту.
- ⁴⁶ Первомайський Л. Містечко Ладеню. С. 158, 182, 180, 173, 178.
- ⁴⁷ Там само. С. 312.
- ⁴⁸ Про феномен суржику серед першого покоління українських містян див.: Flier M. *The Rules of Engagement / Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk / Z. Gitelman et al.* Cambridge, 2000. Pp. 113–136.
- ⁴⁹ Ол. Рец.: Л. Первомайський. Земля обітована. С. 254.
- ⁵⁰ Клочья А. Хисткий місток [Рец.: Л. Первомайський. День новий. Плужанин, 1927] // Літературна газета. 1927. № 6.
- ⁵¹ Бартошевич А. Силуэт драматурга / Драматурги Советской Украины. Леонид Первомайский. С. 72; Бердичевский Я. Пьесы Леонида Первомайского / Там же. С. 41.
- ⁵² Див.: Первомайський Л. Невигадане життя / Первомайський Л. Твори. Т. 3. С. 3–140. Згадаймо, що Ілюша – справжнє єврейське ім'я Первомайського.
- ⁵³ Див.: Первомайський Л. У палітурні / Первомайський Л. Твори. Т. 3. С. 14–27.
- ⁵⁴ Первомайський Л. У палітурні // Молодняк. 1928. № 4. С. 74.
- ⁵⁵ У результаті мовного наступу російське (й загальнослов'янське) слово “єврей”, що прийшло з мови метрополії, набуло позитивних або нейтральних конотацій, а українське й польське слово “жид”, яке походило з “нижчого” колоніального рівня, стало негативним і лайливим. Про конотації слів “жид” і “єврей” див.: Klier J. D. ‘Zhyd’, the Biography of a Russian Epithet // *Slavonic and East European Review*. 1982. Vol. I. Pp. 1–15. Див. також, як чільний діяспорний письменник пояснює образливі конотації слова “яврей” і нейтральні “жид”: Багрянний І. Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, ессе. Київ, 1996. С. 283. Аналіз цих двох означень євреїв в українській і російській ментальності див. у дещо упередженій, але важливій публікації: Книш З. “Євреї” чи “жиди”. Торонто, 1984. 57 с. Про терміни “жид” і “єврей” у контексті еволюції ідентичності від русинів до українців див. розділ 24 у вид.: Наконечний Євген. *Украдене ім'я: Чому русини стали українцями*. Львів, 2001. 400 с.
- ⁵⁶ Клочья А. Хисткий місток. С. 5.

- ⁵⁷ Первомайський Л. Парасолька Пінхуса-Моті / Первомайський Л. Твори. Т. 3. С. 4.
- ⁵⁸ Там само. С. 6.
- ⁵⁹ Див.: Первомайський Л. Парасолька Пінхуса-Моті (1926, 1958). Авторизований машинопис / ЦДАМЛМ. Ф. 211. Оп. 2. Спр. 69. Арк. 1–11. Уривки чернетки опубліковано у вид.: Мирмович Ю. Обзор документальных источников по истории еврейской литературы в фондах архивохранилищ Киева. Москва, 1996. С. 20–22. (Серия “Еврейский архив”: Вып. 6). Див. також: <http://www.jewish-heritage.org/sea6.htm>
- ⁶⁰ Порівняння чернеток Первомайського з опублікованими текстами оприявнює, що радянська цензура ретельно вилучала єврейські моменти у творах письменника або примушувала його це робити, навіть коли йшлося про комсомольців, червоноармійців чи робітників єврейського походження. Цензор (або редактор) густо замазав чорнилом окремі місця в статті Первомайського пам’яті Арона Копштейна, зокрема єврейські імена у віршах загиблого поета (див.: Первомайський Л. Арон Копштейн (6 лютого 1941) / ЦДАМЛМ. Ф. 211. Оп. 2. Спр. 147. Арк. 4, 6). Подекуди “внутрішній цензор” Первомайського сам викреслював ризиковані пасажі. Наприклад, він прибрав згадку про те, що Давид Каневський сприймав час як наближення катастрофи, щоб не склалося враження, ніби молодий єврейський поет провіщав майбутнє, невідоме партії й уряду (див.: Первомайський Л. Давид Каневський / ЦДАМЛМ. Ф. 211. Оп. 2. Спр. 149. Арк. 3).
- ⁶¹ Див.: Лотман Ю., Успенский Б. Миф – имя – культура // Ученые записки Тартусского гос. ун-та. 1973. Вып. 308. С. 283–303 (Труды по знаковым системам. Т. 6).
- ⁶² Наприклад, “Молодняк”, “Червоний шлях”, “Літературний ярмарок”, “Універсальний журнал”, “Життя і революція”.
- ⁶³ Див.: Гуменна Д. Дар Евдотеї. Испит пам’яті. Київ, 1990. С. 372–373, 385–387, 412–413.
- ⁶⁴ Див. спогади Івана Ле, Свгенія Долматовського, Наума Тихого у кн.: Про Леоніда Первомайського: Спогади, статті, листи, нариси / Упор. та прим. Олексія Кудіна. Київ, 1978. С. 31, 116, 158.
- ⁶⁵ Голованівський С. “Невійськовозобов’язаний солдат” / Там само. С. 107.
- ⁶⁶ Див.: Первомайський Л. Спіноза / Первомайський Л. Твори. Т. 1. С. 387.
- ⁶⁷ Про те, як персонажі Кіплінга стають “колесами імперіялістичного возу”, див.: Sullivan Z. T. Narratives of the Empire: The Fictions of Rudyard Kipling. Cambridge, 1993; особливо с. 176.
- ⁶⁸ До найвідоміших російських наслідувачів поетики Кіплінга, засвоєної переважно через Ніколая Гумільова, розстріляного 1921 р. нібито за участь в антибільшовицькій змові, належали Едуард Багрицький (1895–1934), Павел Коган (1918–1942), Міхаїл Кульчицький (1919–1943), Владімір Луговської (1891–1957), Ніколай Отрада (1918–1940), Константін Сімонов (1915–1979), Боріс Слуцький (1919–1986), Ніколай Тіхонов (1896–1979).
- ⁶⁹ Серед українських поетів, які наслідували Кіплінга, – Максим Рильський, Володимир Сосюра, Василь Мисик, Олекса Влизько, Давид Каневський, Сава Голованівський, Олег

Ольжич, Олена Теліга. Див., зокрема: Качуровський І. Променисті силуети: Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки. Київ, 2008. С. 410–412.

⁷⁰ Див. поезії “Остання зустріч” (1937) пам’яті Мате Залки, “В години радості і смерті...” (1937), “Можливо, в дощ, можливо, в стужу й сніг...” (1937) у вид.: Первомайський Л. Твори. Т. 1. С. 114–117, 131, 133–134.

⁷¹ Первомайський Л. Сьогодні небо над Москвою... / Там само. С. 130.

⁷² Пор. у Первомайського рефрен “Не варто спати вартовим”: Первомайський Л. Балада вартових / Там само. С. 58–60.

⁷³ Див.: Первомайський Л. Сніг летить / Там само. С. 176.

⁷⁴ Див.: Первомайський Л. Після боїв / Там само. С. 240.

⁷⁵ Первомайський Л. Сапер і смерть / Там само. С. 180.

⁷⁶ Первомайський Л. Івангород / Там само. С. 174.

⁷⁷ Первомайський Л. Лист з Будапешта / Там само. С. 192; Первомайський Л. Солдатські спомини / Там само. С. 249.

⁷⁸ Первомайський познайомився з киянином Влизьком у редакції харківського журналу “Молодняк”. Про стосунки двох поетів і оцінку творчості Влизька див.: Первомайський Л. Обіцяння і здійснення / Первомайський Л. Твори. Т. 7. С. 116–132.

⁷⁹ Див. також інші кіплінгівські вірші “Балада вартових”, “Остання зустріч”, “В години радості і смерті...”, “Можливо, в дощ, можливо, в стужу й сніг...”, “Сніг летить”, триптих “Після боїв” у кн.: Первомайський Л. Твори. Т. 1. С. 58–60, 114–117, 131, 133–134, 176, 239–242.

⁸⁰ Первомайський Л. Учитель історії: Нарис. Б. м., 1934. С. 4.

⁸¹ Посвiчення про перебування на дійсній військовій службі (1942) / ЦДАМЛМ. Ф. 211. Оп. 4. Спр. 156. Арк. 1.

⁸² Первомайський Л. Земля / Первомайський Л. Твори. Т. 1. С. 147. Ця жменя землі нині зберігається в експозиції Первомайського в ЦДАМЛМ України.

⁸³ Див.: Вещевая книжка командира Красной Армии (1945) / ЦДАМЛМ. Ф. 211. Оп. 2. Спр. 195. Арк. 1.

⁸⁴ Первомайського нагороджено медалями “За участие в героической обороне Киева”, “За оборону Сталинграда”, “За взятие Будапешта”, “За взятие Вены”, “За победу над Германией”, орденами Вітчизняної війни I ступеня та Трудового Червоного Прапора, див.: Посвідчення і орденські книжки / ЦДАМЛМ. Ф. 211. Оп. 4. Спр. 158. Арк. 1, 4, 5, 6, 7, 9.

⁸⁵ Эренбург И. Бабий Яр / Эренбург И. Стихотворения и поэмы. Санкт-Петербург, 2000. С. 514.

⁸⁶ Див.: Oszváth Sz. In the Footsteps of Orpheus: The Life and Times of Miklós Radnóti. Bloomington, 2000; The Life and Poetry of Miklós Radnóti / Ed. by George Gömöri and Clive Wilmer. Boulder, 1999; Emery G. The Poetry of Miklós Radnóti: A Comparative Study. New York, 1986; Маркиш Ш. Пример Миклоша Радноти / Маркиш Ш. Бабель и другие. Москва–Иерусалим, 1997. С. 169–180.

- ⁸⁷ Чуковская М. Счастливое вдохновение / Воспоминания о Леониде Первомайском. Москва, 1986. С. 289.
- ⁸⁸ Первомайський Л. Лист до М. М. Чуковської від 8 жовтня 1968 / Первомайський Л. Хай лишається вогонь. С. 219. Уривок з цього листа ввійшов до зібрання творів Первомайського як самостійний текст про Радноті, див.: Первомайський Л. З розрізаних записів / Первомайський Л. Твори. Т. 7. С. 409–410.
- ⁸⁹ Самойлов Д. Фантазия о Радноти / Самойлов Д. За третьим перевалом. Санкт-Петербург, 1998. С. 30–31.
- ⁹⁰ Первомайський Л. В Бабинім Яру / Первомайський Л. Твори. Т. 1. С. 373.
- ⁹¹ Див.: Гроссман В. Собр. соч.: В 4 т. Москва, 1998. Т. 2: Жизнь и судьба: Роман. С. 401–414.
- ⁹² Див.: Первомайський Л. Вулиця Мельникова / Первомайський Л. Твори. Т. 3. С. 416–429. Пор. також: Ямпольский Б. Десять лилипутов на одной кровати / Ямпольский Б. Ярмарка. Москва, 1995. С. 191–200.
- ⁹³ Первомайський Л. Вулиця Мельникова. С. 429. Бажання Насті вважати Клавіну дитину і своєю власною може опосередковано вказувати на біблійного сина Рут, який народився “для Ноомі” (Книга Рут, 4:16–17).
- ⁹⁴ Див.: Первомайський Л. Дикий мед / Первомайський Л. Твори. Т. 4: “Дикий мед”. С. 156–162, 197–210.
- ⁹⁵ Там само. С. 251–252.
- ⁹⁶ Там само. С. 328.
- ⁹⁷ Ушаков М. Жар-птица // Літературна газета. 13 вересня 1945; Тарасенков А. Поэт братской Украины // Известия. 23 декабря 1945; Степанов Н. Солдатское сердце (Творчество Л. Первомайского) // Знамя. 1945. № 5/6.
- ⁹⁸ Див.: Литературная газета. 1946. 27 января; Крыжановский С. Подвиг поэта // Сталинское племя. 3 февраля 1946; Хінкулов Л. Военна проза поета // Українські щоденні вісті. 8 червня 1947. Більше відгуків див.: ЦДАМЛМ. Ф. 211. Оп. 4. Спр. 215 (критичні газетні публікації); Оп. 2. Спр. 197 (статті про творчість Первомайського).
- ⁹⁹ Див. про Первомайського: Корнейчук А. О выполнении Союзом советских писателей Украины постановления ЦК ВКП(б) о журналах “Звезда” и “Ленинград”. Доклад на пленуме Союза советских писателей Украины 15–20 сентября 1947 г. Київ, 1947. С. 29; Корнійчук О. Стан і чергові завдання української радянської літератури. Доповідь на 2 з’їзді Спілки радянських письменників України 6 грудня 1948 р. Київ, 1948. С. 45.
- ¹⁰⁰ Див.: Veidlinger J. Soviet Jewry as a Diaspora Nationality: The “Black Years” Reconsidered // East European Jewish Affairs. 2003. № 1. P. 4–29.
- ¹⁰¹ Голованівський С. Уроки поезії та життя. С. 22–23. В епіцентрі кампанії опинився й Голованівський, див.: ЦДАМЛМ. Ф. 404. Оп. 3. Спр. 340. Арк. 1. Органи держбезпеки мали всі підстави взятися за Голованівського: у його телефонній книжці записано номери арештованих очільників Єврейського антифашистського комітету, див.: Голованів-

ський С. Записні книжки. 1939–1943 / ЦДАМЛМ. Ф. 404. Оп. 3. Спр. 172. Арк. 123, 132.

¹⁰² Див.: Голованівський С. Виступ на зустрічі письменників у Мінську 24 грудня 1948 р. / ЦДАМЛМ. Ф. 404. Оп. 3. Спр. 124. Арк. 2–3.

¹⁰³ Спецповідомлення МГБ УРСР “Про реагування інтелігенції м. Києва у зв’язку з розпуском Єврейського антифашистського комітету й арештами єврейських націоналістів”. 16 лютого 1949 / З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1998. № 3/4. С. 50.

¹⁰⁴ Інтерв’ю з Сергієм Пархомовським 12 травня 2005 р.

¹⁰⁵ Див.: Про одну антипатріотичну групу театральних критиків // Радянське мистецтво. 2 лютого 1949. Це передрук статті з “Правди” за 28 січня 1949 р.

¹⁰⁶ “Підсумки XII пленуму Правління СРП СРСР та стан і завдання театральної і літературної критики на Україні”. Доповідь тов. Л. Д. Дмитерка на II пленумі Правління СРПУ 28 лютого 1949 р. // Радянське мистецтво. 5 березня 1949.

¹⁰⁷ Первомайський Л. Як це сталося зо мною — не знаю... / Первомайський Л. Твори. Т. 1. С. 225. Внаслідок обвинувачень 1949 р. в пізніших публікаціях цього вірша Первомайський супроводив Синаю приміткою про географічне розташування. Крім того, він вилучив останню строфу, яка особливо драгувала партійне і літературне начальство.

¹⁰⁸ Первомайський Л. Блокнот блукань (Епізоди і зустрічі). Харків, 1930. С. 11–12.

¹⁰⁹ Див.: Резолюція II пленуму Правління СРПУ на доповідь тов. Л. Д. Дмитерка “Підсумки XII пленуму Правління СРП СРСР та стан і завдання театральної і літературної критики на Україні” // Радянське мистецтво. 17 березня 1949. Ті самі матеріали – доповідь Дмитерка й резолюцію пленуму, а також обговорення Дмитеркової доповіді під назвою “До кінця розгромити космополітів-антипатріотів!”, промову на пленумі Олександра Корнійчука “За високу патріотичність та більшовицьку ідейність літератури і мистецтва Радянської України!” та інформацію РАТАУ “Збори активу робітників літератури і мистецтв м. Києва” – паралельно друкували й інші видання, наприклад, “Літературна газета” у двох числах за 5 і 17 березня 1949 р., тому читацький загал добре їх знав. Почалися й інші злостиві нападки на Первомайського, див.: Іванов С. В полоні шкідливих концепцій і порочних поглядів // Вітчизна. 1949. № 6.

¹¹⁰ Спецповідомлення МГБ УРСР “Про реагування інтелігенції м. Києва у зв’язку з розпуском Єврейського антифашистського комітету й арештами єврейських націоналістів”. С. 64.

¹¹¹ Інтерв’ю Станіслава Цалика і Пилипа Селігея з Беллою Кіпніс. Дякую їм за можливість скористатися інформацією з ненадрукованих матеріалів до їхньої книжки про “Роліт” та його мешканців. Про єврейських мешканців “Роліту” див.: Цалик С., Селігей П. “Підвали можуть бути всілякого відтінку...” З майбутньої книги “Роліт і його знамениті мешканці” // Дзеркало тижня. 17 серпня 2002. Див. також: Цалик С., Селігей Ф. “Казалось, хорошее утро” // Столичные новости. 19–25 июня 2001; Цалик С., Селігей П. Єврейські письменники – мешканці Роліту // Єгупець. № 9. С. 328–341.

¹¹² Сосюра В. Епіграми / ЦДАМЛМ. Ф. 44. Оп. 2. Спр. 64. Арк. 1.

¹¹³ Епіграми, написані в 1949–1953 рр., див. у кн.: Первомайський Л. Дикий Пегас. 1924–1964. Київ, 2004. С. 65 (на Любомира Дмитерка), 66 (на Павла Гапочку, завідувача відділом пропаганди й агітації ЦК КП(б)У в 1948–1949 рр.), 67–68 (“Шуміліада, або Суцільне шамотіння” – на Микиту Шумила, Миколу Шеремета, Ярослава Шпорту, Полікарпа Шабатина, Миколу Шамоту, Василя Швеця), 69–70 (на Миколу Шамоту, гідного “учня” Любомира Дмитерка, найреакційніших літературних бюрократів), 70 (“Стара байка”), 71 (“Пісня про поезію та Індонезію”).

¹¹⁴ Первомайський Л. З дитячої книжки // Літературна газета. 25 листопада 1953.

¹¹⁵ Дуже гострий (і об’єктивний) портрет Шеремета див.: Костюк Г. Зустрічі і прощання. Книга перша. Едмонтон, 1987. С. 156–158.

¹¹⁶ Первомайський Л. Смерть Лірики // Літературна газета. 1 серпня 1929.

¹¹⁷ Шеремет М. Розмова з І. Сельвінським (Відповідь Л. Первомайському) // Літературна газета. 15 серпня 1929.

¹¹⁸ Епіграми й пародії на Шеремета дозволяють припустити, що, крім Первомайського, він нападав й на Івана Кулика, див.: Літературна газета. 1930. № 3.

¹¹⁹ Цит. за: Костюк Г. Зустрічі і прощання. С. 158.

¹²⁰ Поему “Хліб пана Шеремета” вперше надруковано у кн.: Первомайський Л. Дикий Пегас (1924–1964). С. 112–132. Усі цитати наведено за цим виданням.

¹²¹ Див.: Гейне Г. Диспут / Гейне Г. Вибр. твори: У 4 т. / Пер. з нім. за ред. Л. Первомайського й О. Дейча. Київ, 1972. Т. 1: Поезії. С. 287–299. Вірш Гайне спирається на реальний історичний диспут 1263 р. в Барселоні між рабином Моше бен Нахманом (Нахманідом або ж Рабманом) з Жирони й вихрестом-домініканцем фра Пабло Кристіані.

¹²² Первомайський Л. Хліб пана Шеремета. С. 112.

¹²³ “Бо світ цей – мій, цей обшир – мій, / Моя – ця чорна скиба, / Мій труд, мій хліб – і ти не смій / Торкатись цього хліба” (Там само. С. 118).

¹²⁴ Імовірно, це алегорична згадка про переклади українських віршів Первомайського на їдиш, які робив Іцик Фефер, див.: Pervomays’kyi L. Maun muntere yugnt: Lider. Kharkiv, 1934.

¹²⁵ Ця думка повторюється в нотатках Первомайського про походження людської мови, див.: Первомайський Л. З розрізнених записів. С. 381.

¹²⁶ Лист Сави Голованівського до Іллі Еренбурга від 22 грудня 1962 / ЦДАМЛМ. Ф. 404. Оп. 3. Спр. 188. Арк. 8.

¹²⁷ Див.: Алигер М. Сорок лет / Воспоминания о Леониде Первомайском. С. 204.

¹²⁸ Бурнашова Л. “Ваш Л. Первомайский” / Воспоминания о Леониде Первомайском. С. 366. Пор.: Лист Леоніда Первомайського до Павла Антокольського від 6 лютого 1960 / Первомайський Л. Хай лишається вогонь. С. 179.

¹²⁹ Див.: Упенік М. З глибин поезії [Рец.: Леонід Первомайський. З глибин. Балади на родів світу. Київ, 1956] // Радянська Україна. 1 вересня 1957; Крижанівський С. Уявлення про щастя // Літературна газета. 16 травня 1958; Руденко М. Шлях до вершин // Літера-

турна газета. 16 травня 1958; Вишеславський Л. Глибока поезія (До 50-річчя Леоніда Первомайського) // Радянська Україна. 17 травня 1958; Голованівський С. Про Леоніда Первомайського // Радянська культура. 18 травня 1958. Див. також: ЦДАМЛМ. Ф. 211. Оп. 2. Спр. 197 (статті про творчість Первомайського).

¹³⁰ Див.: Первомайський Л. По майстернях митців // Літературна газета. 8 березня 1956; У Дмитра Шавикіна // Літературна газета. 15 березня 1956; У Володимира Костецького // Літературна газета. 28 березня 1956; Пейзажі Миколи Глуценка // Літературна газета. 21 червня 1956.

¹³¹ Про популярність Гайне в російській культурі див. тритомну роботу: Гордон Я. Гейне в России: 1830–1860-е годы. Душанбе, 1973. 360 с.; Гордон Я. Гейне в России: 1870–1917. Душанбе, 1979. 274 с.; Гордон Я. Гейне в России: XX век. Душанбе, 1983. 431 с. Див. також бібліографію перекладів Гайне російською мовою і вторинних джерел про його вплив на російську літературу: Генрих Гейне: Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке / ВГБИЛ; сост. А. Г. Левинтон. Москва, 1958. 720 с. Про один унікальний приклад гайнівської радянської поезії у 1920-х рр. див.: Петровський М. Владимир Маяковский и Генрих Гейне // Вопросы литературы. 1983. № 7. С. 154–180.

¹³² Первомайський Л. Романтичні зустрічі // Гарт. 1928. № 10. С. 83.

¹³³ Первомайський Л. Бльокнот блукань. С. 69.

¹³⁴ Див.: Первомайський Л. Новий чотиритомник Генріха Гейне українською мовою / Первомайський Л. Хай лишається вогонь. С. 153–164.

¹³⁵ Див.: Лист Леоніда Первомайського до Олександра Дейча від 1 квітня 1969 / Там само. С. 222–223.

¹³⁶ У листі Первомайський писав, що в першому томі йому треба зредагувати, “мабуть, з чотирнадцять тисяч рядків” (Лист Леоніда Первомайського до Євгенії Тардової від 13 листопада 1971 / Там само. С. 242).

¹³⁷ Первомайський Л. Коли б я народився в Аргентині... / Там само. С. 34–35.

¹³⁸ Первомайський Л. Неподоланий (Генріху Гейне) / Первомайський Л. Твори. Т. 1. С. 450.

¹³⁹ Див.: Первомайський Л. Воскреси мене, майбутнє / Первомайський Л. Хай лишається вогонь. С. 27–29. Цей вірш без назви було написано 1964 р., опубліковано посмертно 1983-го. На думку Сергія Пархомовського, в ньому йдеться про Бабин Яр.

¹⁴⁰ Див.: Первомайський Л. “В словах є кров. Вони живуть, слова...”; “Це помилка – не книги, не рядки...” / Первомайський Л. Твори. Т. 1. С. 363, 367.

¹⁴¹ Див.: Первомайський Л. “В словах є кров. Вони живуть, слова...”; “Вірш починається не з звучання...”; “Душа поезії – не рима...”; “Це помилка – не книги, не рядки...”; “Межа є в кожному старанні...” / Там само. С. 363–366, 402.

¹⁴² Див.: Первомайський Л. Казка / Там само. С. 351–360. Первомайського гостро критикували за цей вірш, див.: Михалевич О. Вслухаючись в ходу 1958-го // Літературна

газета. 18 липня 1958. Офіційний літературний біограф Первомайського з жалем відзначав у нього занепадницькі мотиви і згоджувався з критикою, див.: Кудин А. Леонид Первомайский / Литературные портреты. Критико-биографические очерки: В 2 т. Киев, 1960. Т. 1. С. 618. Див. також гіркі нарікання Первомайського в листі до Вери Звягінцевої від 13 жовтня 1960 р.: Прісовський С. З листування Леоніда Первомайського // Слово і час. 1996. № 6. С. 65.

¹⁴³ Див.: Первомайський Л. “Засніжило, приморозило...”; Мертва книга / Первомайський Л. Твори. Т. 1. С. 350, 415–416.

¹⁴⁴ Первомайський Л. “Немов по замінованому полю...” / Там само. С. 455–456.

¹⁴⁵ Первомайський Л. “Коли б мені корилися слова...” / Там само. С. 399.

¹⁴⁶ Первомайський Л. “Повертайтесь до мене, мої голуби...” / Там само. С. 361.

¹⁴⁷ Первомайський Л. “Вірш починається не з звучання...” / Там само. С. 364.

¹⁴⁸ Вишеславський Л. Майстер / Про Леоніда Первомайського. С. 72.

¹⁴⁹ Первомайський Л. Уроки поезії / Первомайський Л. Твори. Т. 1. С. 396–397.

¹⁵⁰ Первомайський Л. Сервантес в Алжирі / Там само. С. 385.

¹⁵¹ Крім творів, про які вже тут ішлося, є ще багато текстів, що їх неодмінно треба використати в розлогішому дослідженні про внесок Первомайського в українсько-єврейську літературну традицію. Це, зокрема, єврейські балади зі збірки “З глибини: Балади народів світу” (див. у кн.: Первомайський Л. Твори. Т. 5: “З глибини”: Балади народів світу. С. 180–185); переклади з Гайне (див.: Там само. Т. 6: Переклади. С. 249–324); образ корчмаря Гедалії з драми “Олекса Довбуш” (1941), який переховує у себе селянського ватажка (див.: Первомайський Л. Олекса Довбуш (Народна драма) / Там само. Т. 2: “Молодість Брата”. Поеми. Драми. С. 419–436); спогади про єврейських письменників Едуарда Багрицького (див.: Первомайський Л. Из спогадів про Івана Микитенка / Там само. Т. 7. С. 98–100), українсько-єврейського поета Арона Копштейна, який загинув на радянсько-фінській війні (див.: Первомайський Л. Арон Копштейн / Там само. С. 142–148), поета й воєнного кореспондента Давида Каневського, який загинув в Угорщині (див.: Первомайський Л. Давид Каневський / Там само. С. 148–153); стаття про відомого графіка й художника Зиновія Толкачова (див.: Первомайський Л. Свідок обвинувачення / Там само. С. 361–368). Окремі есеї Первомайського на єврейську тему не ввійшли до семитомника вибраних творів, як-от передмова до альбому Зиновія Толкачова “Освенцім” (див. згадку про неї: Толкачов З. Найбільше цінував правду / Про Леоніда Первомайського. С. 221–222).

¹⁵² Первомайський зробив кілька блискучих перекладів з їдишомовних поетів. Див.: ЦДАМЛМ. Ф. 211. Оп. 4. Спр. 33 (переклади віршів Давида Гофштейна “В безвісній гонитві шаленій...”, “Мій дар”, “Початок весни” та ін., 6 док. на 8 арк.), 34 (переклад вірша Шимона Лопати “Проти сонця злота моє щастя злотне...”, 1 док. на 1 арк.), 35 (переклад віршів Іцика Фефера “Йдемо”, “Кулі й хліб”, “Ой на полі...” та ін., 8 док. на 12 арк.).

¹⁵³ Коротко про погромницьку статтю Мусія Богуцького “Паперові квіти поезії”, над-

руковану в газеті “Вечірній Київ” за два місяці до смерти Первомайського, див.: Фішбейн М. Апокриф: Поезії, переклади, проза. Київ, 1996. С. 226–227.

¹⁵⁴ Див.: Там само. С. 224–229; і вірш, присвячений Первомайському: Там само. С. 37.

¹⁵⁵ Цит. за: Череватенко Л. “І ми не можемо не дочитати свого життя до кінця...” // Дніпро. 1995. № 1. С. 96.

Abstract

Yohanan Petrovsky-Shtern. Being for the Victims: Leonid Pervomais'kyi's Ethical Responses to Violence.

The first English-language study of Leonid Pervomais'kyi (Illia Shliomovych Hurevych, 1908–1973), one of the key Ukrainian literati of the Soviet Ukraine, focuses on his dual identity as a poet of Ukrainian-Jewish concerns, and on the meanings and forms of the Jewish themes permeating his writings. Originally published as a chapter in a book on Ukrainian poets and writers of Jewish descent, this essay starts by analyzing Pervoma'skyi's early prose of the 1920s, in which he sought to bring together Ukrainians and Jews and craft a Ukrainian-Jewish linguistic synthesis. It explores the transformation of Pervomais'kyi's Jewish themes through the 1940s, when he turned to the literary exploration of the Holocaust; it reconstructs an unknown chapter in Pervomais'kyi's biography when, in the 1950s, he responded in a poetic form to the vicious attacks of the Soviet officialdom; and it traces Pervomais'kyi's itinerary through the 1960–70s, the pinnacle of his poetic accomplishments, when he explored the fate of his own poetic language and the fates of the writers and poets worldwide. The essay approaches Pervomais'kyi from the perspective of anti-colonial theory and post-colonial studies, emphasizing Pervomais'kyi's key themes: the shared fate of Ukrainians and Jews as the victims of violence and the attempts of the voiceless victims to rediscover their voice through the poetic means. This repossession of one's voice becomes possible due to Pervomais'kyi's conviction in the redemptive capacities of his literary text, and his conceptualization of the elements of poetry – words, lines, metaphors, papers, texts – in the context of violence and victim-hood. Although the es-

say does not neutralize the complexities of Pervomais'kyi's literary quest, it demonstrates his transformation over time, which brought him from predominantly Soviet class-based themes to a rediscovery through poetic means of the semiotics of poetry, a unique phenomenon in the Ukrainian poetry of the 20th century. The essay argues for a critical role of several important Jewish themes in this transformation. The essay is taken from a Ukrainian-language book *Anty-Impers'ka Alternatyva* to be published by *Krytyka*.